

ההעפלה ובניין החברה הלאומית: השפעת העליה החשאית ממרוקו על הזיקה בין ישראל ליהודי מרוקו*

א.

באתוס הציוני אין לעליה מעמד של הגירה פשוטה; עליה, לדידה של הציונות, היא מעשה אידיאולוגי ורגשי – לא סתם תנועת אוכלוסין בכיוון ארץ-ישראל. דברים זהים אפשר לומר גם על ההעפלה, שאיננה אלא הסעיף הבלתי-לגאלי של העליה. גם היא איננה סתם הגירה בלתי חוקית, אלא פעולה הטעונה משמעות אידיאולוגית לאומית.

בראשית ההעפלה התאים דיוקן העולים שהיא טיפלה בהבאתם ארצה, למעמדה באתוס הציוני; שהרי ההעפלה התחילה בצורך להעלות את אנשי ההכשרות החלוציות בפולין.¹ אך עד מהרה פסקה התאמה זו. ארגון ההעפלה החל לענות לא על צרכיהם של אנשי העלית החלוצית, אלא על צרכיהם של יהודים מטופוס אחר לחלוטין: פליטים, שלחלק מהם היתה, אם בכלל, זיקה רופפת למדי לציונות. שלהי שנות העשרים ושנות השלושים של המאה העשרים מציינים שינוי במעמדה של ארץ-ישראל מבחינת תנועת ההגירה היהודית העולמית. עד אז משכה הארץ בעיקר אידיאליסטים, ויחסית מעט מהגרים סתם, שתררו אחר בטחון פיסי, תרבות ובעיקר רמת חיים גבוהה יותר מאשר במקום יוצאם. התמורות באירופה בין שתי מלחמות העולם שינו את תדמיתה של ארץ-ישראל בעיני הפליטים היהודים. לידם הפכה הארץ למקום מקלט סביר – ועם הצטמצמות אפשרויות ההגירה למקומות אחרים, אף ליעד נכסף.²

* מאמר זה הוא חלק ממחקר כולל על העליה החשאית ממרוקו, אשר נכתב במסגרת הפרויקט הבינאוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה, בראשותה של פרופ' אניטה שפירא. תודתי להנהלת הפרויקט שעודדה את הכנת המחקר והגישה את הסיוע הנדרש להכנתו.

1. על ראשית ההעפלה ראה יהודה ברגינסקי, עם חותר אל חוף. חמש-עשרה שנה בשירות עליה ב', תל-אביב תשכ"ה, עמ' 19-43; אריה ל' אבנרי, מוולוס עד טאורוס, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 29-32.

2. על התמורות באוכלוסיית המהגרים לארץ-ישראל בין שתי מלחמות העולם ראה אלכס ביין, תולדות ההתיישבות הציונית מתקופת הרצל ועד ימינו, תל-אביב תשי"ד, פרקים

העברת לחצי ההגירה לכיוון ארץ-ישראל היתה, כמובן, תופעה שהאידיאלור-גיה הציונית ראתה, עקרונית, בעין יפה. אך כאמור, הארגון הציוני לא תפס את עצמו מעולם כסוכנות הגירה או כמשרד נסיעות. תנועה המונית של פליטים יהודים לארץ-ישראל, שבעצם התחילה או והגיעה לשיאה בתקופת העליות ההמוניות, עימתה את היישוב הציוני עם בעיה שהתעוררה בשל הזיקה הרופפת של מהגרים מטיפוס זה אל התנועה הלאומית. מצד אחד, זיקה רופפת זו עוררה חשש, כי בשל משקלן הדמוגרפי של עליות הפליטים יתקשה היישוב לקלוט אותן ולהתאים אותן לצרכיו, וכך ישתלטו צורכי העולים, ערכיהם ותרכותם על המפעל הלאומי.³ מצד שני, החל מאותה תקופה לא היתה התנועה הציונית מוכנה, או מסוגלת, לוותר על עולים פוטנציאליים אלה. הימנעות מטיפול בהעלאתם של הפליטים היהודיים לא היתה מתיישבת לפחות עם שתיים מאושרות הציונות: (א) התביעה לכתר העלית הלאומית, כלומר הנהגה המתפקדת כמקור כוח והצלה לתפוצות היהודים, ובמיוחד לאלו הנתונות במצוקה; (ב) הגשמת מטרת היסוד של הציונות – ריכוז מירב היהודים בארץ-ישראל.

הנה כי כן, בעליה הבלתי-לגאלית שהתפתחה ערב מלחמת העולם השנייה היה מלכתחילה יסוד של מתח בין הרצוי למצוי: בין השאיפה כי העליה הציונית תהיה אידיאלוגית ואליטיסטית לבין טבעם ומניעיהם של רוב היהודים שנוקקו לטיפול. עם זאת יש להדגיש, שהמתח הזה לא היה אופייני להעפלה בלבד, אלא לכלל הארגון של העליה הציונית, וביטוייו הראשונים קדמו בהרבה להתפתחו-תה של העליה הבלתי-לגאלית.⁴ עם השינוי במעמדה של ארץ-ישראל כיעד הגירה יהודי, ערב מלחמת העולם השנייה, הלך המתח הזה וגבר וההעפלה נדרשה להתמודד עמו ביתר שאת. היתה זו מטלה קשה לסוג מיוחד זה של ארגון עליה ציונית, משום שההיבט האי-לגאלי הגביל את כושרה לטפל בעליות מצוקה המוניות. עליות מעין אלה מחייבות מטבען מנגנון פעילים גדול, הן כרוכות

4-7; יואב גלבר, "התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל 1936-1947", פרק בכתבייד העתיד להתפרסם במפעל תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל של האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים (להלן: גלבר). תודתי למתבר שהעמיד לרשותי פרק זה.

3. חשש זה בא לידי ביטוי כבר ביחסם של דפרי הורם הפועלי ביישוב כלפי העליה הרביעית. ראה ש"נ אייזנשטדט, חיים אדלר, רבקה בריסוף, ראובן כהנא (עורכים), ישראל – חברה מתהווה, ניתוח סוציולוגי של מקורות, ירושלים תשל"ב, עמודים 72-77; וראה על המשך התפתחות החששות הנ"ל אצל גלבר.

4. י. קלנר, "ראשיתה של מדיניות סוציאלית בחברת היישוב היהודי בארץ-ישראל", בטחון סוציאלי, 14-15 (נובמבר 1977), עמ' 175-191. נדפס מחדש באוסף מאמריו של י. קלנר, העליות הראשונות, מיתוס ומציאות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 13-34.

בתנועות ובתזוזות המעוררות תשומת לב, והן מתפרסמות ומעוררות הד – תכונות העומדות בסתירה לחשאיות המתחייבת מן האופי המיוחד של ההעפלה. לכאורה, איפוא, בהיותה סוג מיוחד של עליה ציונית, סבלה ההעפלה מחסרון קשה. ואולם כדאי לשים לב לכך, שאופייה הבלתי-לגאלי והחשאי של ההעפלה הבליט גם יסודות של התרסה, התנגדות לאויב ושימוש בכוח הגלומים בעליה מיוחדת זו יותר מאשר בטיפוסי עליות אחרים. יוצא מכאן, כי להעפלה היו לא רק מגרעות לכאורה, אלא גם מעלה חשובה: זיקתה המיוחדת ליסוד התעוזה והגבורה, המהווה חלק חשוב ביותר של האתוס הציוני, כמו בכל אתוס של תנועה לאומית. כיצד השפיע היבט זה של ההעפלה על הטיפול בהעלאתן של אוכלוסיות עולים לא-אליטיסטיות?

במאמר זה ייעשה נסיון להציג את ההשפעה שהיתה לאופי המיוחד של ההעפלה על הזיקה ההדדית בין ישראל לבין יהדות מרוקו – תפוצה יהודית אשר שולבה בתקופות מסוימות במערכות העליה הבלתי-לגאלית, ואשר במערכת התדמיות שהתפתחה ביישוב היהודי בארץ-ישראל קיבלה מעמד לא-אליטיסטי מובהק. המאמר עוסק בשנים 1956–1961, שבהן התפתחה במרוקו עליה חשאית, שבאה לעקוף את ההגבלות החמורות על יציאת יהודים ממרוקו העצמאית. בין עליה חשאית מטיפוס זה לבין ארגון ההעפלה האופייני לשנים שלפני הקמת מדינת ישראל ישנם, כמובן, הבדלים רבים. אף על פי כן נמתח קו ישר בין שני הארגונים, גם בשל ההיבט הבלתי-לגאלי המשותף להם וגם בשל סוגי האוכלוסיות שבהן הם טיפלו – אוכלוסיות המוניות, חסרות רקע ציוני-אליטיסטי. ניתן אפוא לראות בעליה החשאית ממרוקו מעין המשך של ארגון העפלה, וזו אכן היתה זווית הראיה של אנשי המנגנונים הציוניים שעסקו בה באותן שנים.⁵

5. ראה, למשל, בחיבור הפנימי המסכם הראשון על אותה עליה: (אליעזר שושני), *תשע שנים מתוך אלפיים, שליחותה של ישראל בגולת מרוקו בשנים 1955–1964*, מחלקת העליה של הסוכנות והמוסד לתפקידים מיוחדים של מדינת ישראל (ללא ציון מקום הוצאה), אפריל 1964. הפרק העוסק בעליה החשאית מכונה שם "מבצעי עליה ב'". החיבור סווג בשעתו כ"סודי", לא פורסם, והועמד לרשותי על-ידי מחברו ז"ל. הוא מצוי במספר ארכיונים אישיים, ביניהם זה של ישראל גלילי בארכיון יד טבנקין (להלן: אי"ט), וכולל שני חלקים: חלק ראשון, בן 248 עמודים, מכיל מחקר בצירוף תעודות, שעמודיו ממוספרים (להלן: שליחותה של ישראל), וחלק שני, שכתרתו "דברי חברים" (להלן: דברי חברים), בן 100 עמודים, המכיל 20 עדויות שנגבו לפני שנת 1964 מפי השליחים הישראלים במרוקו. דפיו אינם ממוספרים ושמות נותני העדויות מופיעים בראשי תיבות. כללית, קורפוס התיעוד הישראלי הרשמי הקשור לעליה החשאית לא נפתח עד כה לרשות החוקרים. רובו מצוי בתיקי "המוסד", הסגורים כמובן לחוקרים; אך גם תיקי מחלקת העליה של הסוכנות, שטיפלה בצדדים שונים של העליה ממרוקו בתקופת העליה החשאית, חסומים בפני החוקרים, וכמוהם תיקי משרד החוץ הנוגעים לפרשה זו. ואולם, החומר הארכיוני שבשולי הקורפוס הנ"ל, והפתוח לחוקרים, בצירוף חומר "המוסד"

ב.

באמצע שנות החמישים נחשבה יהדות מרוקו למאגר העליה הפוטנציאלי הגדול ביותר. התחושה כי סופו של השלטון הצרפתי-הקולוניאלי בארץ זו קרוב לבוא, וכי גורל העליה ממנה תלוי על בלימה, הביאה גורמים ישראליים שונים למחשבה כי צריך להיערך להמשך הוצאת העולים בדרך בלתי לגאלית.⁶ התוכנית קרמה עור וגידים בקיץ 1956, זמן קצר לאחר שמרוקו זכתה לעצמאות. שערי היציאה הלגאלית ממרוקו לארץ נסגרו, בשעה שעשרות אלפי יהודים היו רשומים לעליה, וחלק גדול מהם "ישב על המזוודות". באותה תקופה פעל כבר במרוקו גרעין קטן של אנשי "המוסד", אשר הקים בשלהי 1955 ארגון יהודי חשאי להגנה עצמית של יהודי צפון-אפריקה כולה, שכינויו "המסגרת". מפקדת "המסגרת" היתה ממוקמת בפאריז, וממנה נשלחו שלוחות לשלוש ארצות צפון-אפריקה הצרפתית – מרוקו, אלג'יריה ותוניסיה. משנעלו שערי העליה הלגאלית ממרוקו הרחיב "המוסד" את שלוחת "המסגרת" שם והקים זרוע לארגון עליה בלתי ליגאלית, זרוע אשר כונתה "מקהלה".⁷

אופן הקמת "המסגרת", כולל "מקהלה", משקף את המתח בין השאיפה לעליית עלית לבין דמות העליה בפועל. "המסגרת" הורכבה מקומץ קטן של שליחי "המוסד", ולצדם מספר גדול הרבה יותר של פעילים מקומיים, בדרך כלל צעירים אשר גויסו במיוחד למטרה זו.⁸ הפעילים לא גויסו מקרב הרשומים לעליה. הם באו מקרב חברי תנועות הנוער הציוניות, ואנשי "המוסד" העדיפו לנסות לגייס פעילים גם מקרב "הצופים" היהודים, שלא היו בעלי אוריינטציה

שהובא ב"שליחותה של ישראל", והעדויות ב"דברי חברים" – כל אלה מאפשרים לעמוד על קווי התפתחותה הכלליים והעקרוניים של עליה זו, וניתן לתמוך אותם בעזרת תיעוד בעליפה.

6. תיעוד (לא-שלם) על תהליך קבלת ההחלטות בנושא המעבר מעליה לגאלית בבלתי-לגאלית במרוקו נמצא בארכיונו הפרטי של י' ברגינסקי, אי"ט, 3/18, 4/26. תיעוד נוסף מסוג זה נמצא בארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), תיק 599/211.
7. על ראשית הקמת "המסגרת", ראה שליחותה של ישראל, עמ' 18–19, 39–40, 42 (תעודה א), עמ' 52 (תעודה ה), המשקפת ככל הנראה את המעבר מפעילות הגנה בלבד לפעילויות משולבות של הגנה ועליה), עמ' 196–197 (תעודה ג, טיוטת הסכם לשיתוף פעולה בין "המוסד" למחלקת העליה של הסוכנות); איסר הראל, "1956–1961 – הקמת המסגרת", בתוך: *יום העיון הראשון* (יולי 1987), חוברת בהוצאת ארגון פעילי המחתרת, ההעפלה ואסירי ציון בצפון-אפריקה, תל-אביב (ללא ציון תאריך) (להלן: יו"ע 1), עמ' 18–19; שלמה חביליו, "על הקמת 'המסגרת' ופעולותיה בצפון-אפריקה בשנים 1955–1960", בתוך: *יום העיון השני* (19.11.87) *יום העיון השלישי* (13.6.88), חוברת בהוצאת ארגון פעילי המחתרת, ההעפלה ואסירי ציון בצפון-אפריקה, תל-אביב (ללא ציון תאריך) (להלן: יו"ע 2–3), עמ' 16–18; שמואל שגב, *מבצע "כין"*, עלייתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל, תל-אביב 1984 (להלן: שגב), עמ' 33–37. מפקד המסגרת (לכל צפון-אפריקה) הנזכר בחיבורו של שגב בכינוי "לואי" הוא שלמה חביליו.
8. שליחותה של ישראל, עמ' 19, 24, 39–40.

ציונית.⁹ עניין זה תמוה. שהרי בגיוס פעילים בני המקום ניתן לראות נסיון לבנות קאדרים ציוניים שיעסקו בעבודה חשאית ומסוכנת, וכמובן יבטאו הזדהות עם הציונות ונכונות להתמסר לה. מדוע, איפוא, לא גויסו אנשי הקאדרים מתוך אלה הרשומים לעליה? מדוע נטו אנשי "המוסד" לחפשם בחוגים אחרים, לא־ציוניים אפילו?

כדי להבין את שיקולי הגיוס הללו יש להתוודע אל יהדות מרוקו.¹⁰ בראש הפירמידה החברתית שלה ניצבה שכבה דקה ביותר של עשירים מרקע תרבותי מערב־אירופי, צרפתי בדרך כלל, בעלי נתינות אירופית. משכבה זו לא באו עולים כלל. מתחתיה ניצבה שכבה של יהודים בני המעמד הבינוני בעלי נתינות מרוקנית, שרכשו יסודות של תרבות המערב. שכבה זו הלכה וגדלה מדי שנה, משום שנבנתה בעיקר מצעירים בוגרי בתי־הספר של "כל ישראל חברים". האמידים והמתמערבים שביניהם מצאו את דרכם לצופים היהודים, ואילו הפחות אמידים והיותר מסורתיים מילאו את רוב שורותיהן של תנועות הנוער הציוניות. בתחתית הפירמידה החברתית היו השכבות היותר מסורתיות של החברה היהודית. שכבות אלו היו גדולות ביותר מבחינה מספרית ואנשיהן נמנו על תושבי ה"מלאח", הגיטאות שבערים, מצד אחד, ועל תושבי העיירות והכפרים שבפנים הארץ, מצד שני. בשנה־שנתיים שקדמו לעצמאות מרוקו, וכן במשך רוב התקופה של העליה החשאית, באו רוב העולים מן השכבות היותר נמוכות, וממילא גם יותר מסורתיות, של החברה היהודית. מיעוטם באו משכבת הביניים.¹¹

9. דברי חברים, עדות ש"י (שלמה יחזקיאלי, מפקדה הראשון של שלוחת המסגרת במרוקו), דפים 2, 6; ראיון שעשיתי עם שלמה חביליו, 20.8.89. לא היתה זו מגמה חדשה בקרב השליחים הציוניים במרוקו, והיא קיימת כבר בשלהי תקופת הפרוטקטורט הצרפתי. ראה מיכאל לסקיר, "היבטים פוליטיים וארגוניים של העליה ממרוקו בשנים 1949–1956", *הציונות*, מאסף י"ב, תל־אביב 1987, עמ' 359–360.

10. על החברה היהודית במרוקו בשנות החמישים והששים טרם פורסם מחקר מקיף ושיטתי. אולם, ראה André Adam, *Casablanca*, Paris 1968, pp. 183–204 and passim (להלן: אדם, קזבלאנקה); "La judaïcité marocaine dans la seconde moitié du 20e siècle: évolution démographique et sociale, *Juifs du Maroc*. *Identité et dialogue*, Grenoble 1980, pp. 233–246; ד' בן־סימון "אמנציפציה או תלישות – חברה במערב", ש' בראשר (עורך), *היהודים במרוקו השריפית*, ירושלים 1977, עמ' 217–225; M. Laskier, *The Alliance Israélite Universelle and the Jewish Communities of Morocco 1862–1962*, Albany 1983, pp. 246 ff. (להלן: לסקיר, כ"ח).

11. ההתכביוות בין השליחים הישראלים למסודותיהם בארץ בשנים 1949–1956 עמוסת מידע על דיוקן העולים, והתמונה המתקבלת מהם הינה חד־משמעית לגבי מוצאם החברתי הנמוך בדרך כלל של המוני העולים; התופעה גם נצפתה בבהירות על־ידי חוקרה המובהקת של העיר קזבלנקה, הסוציולוג אנדרה אדם (אדם, קזבלנקה, עמ' 203); וראה גם הערכתו העקרונית של צבי יהודה בנושא זה בסיכום מאמרו "יהודי מרוקו וההתארגנות הציונית בשנים 1900–1948", *ציון נא* (ג), עמ' 355.

השכבות השונות של יהדות מרוקו היו איפוא לא רק בעלות מעמד כלכלי שונה, אלא ייצגו דרגות שונות של תהליך ההתמערבות. מסתבר, כי "המסגרת" ביקשה, ככלל, מתנדבים מתוך המגזרים היותר מתמערבים של החברה. קל להבין מדוע. שליחי "המוסד" הורכבו מיוצאי צה"ל, הקיבוצים והמושבים – מסגרות ציוניות שלא נשאו שום חותם מסורתי. אדרבא, דרך חייהם נשאה אופי מערבי מובהק ולעתים גם חותם סוציאליסטי "מהפכני".¹² מה עוד, שאנשי השכבות הנמוכות של יהדות מרוקו לא רק נמנו על החברה המסורתית, אלא גם על אותו אלמנט בחברה המקומית שהיה לו – בהיררכיה הקולוניאלית – מעמד מובהק של "יליד". כידוע חילקה ההתפשטות הקולוניאלית את אוכלוסיית העולם לאירופים וללא-אירופים. חלוקה זו, שהופנמה בתפיסת העולם של החברה המערבית, לא יכלה של להשיע גם על התדמיות והסטראוטיפים בחברה המתהווה בישראל. אין תימה כי שליחי "המוסד", כמו רבים מן השליחים הציונים לפניהם, העדיפו לשלב בארגון שהקימו חברים מן השכבות היותר אמידות, היותר מתמערבות, היותר "אירופיות", של החברה המקומית. הללו נתפסו בעיניהם כמי שמתאימים יותר לעבודת המחתרת הציונית: הם הרגישו אליהם קירבה מנטלית ותרבותית יותר מאשר אל היהודים העניים והמסורתיים; הם נראו להם בעלי בטחון עצמי רב יותר, מוכשרים יותר לפעילות חצי-צבאית, בשלים יותר לקבלת אחריות, מבורכים בכושר המצאה ותחכום הנדרשים לפעולות ההגנה וההעפלה. כדברי המפקד הראשון של שלוחת "המסגרת" במרוקו:

במשך כל הזמן היינו שמים את הדגש על איכותו של החומר האנושי אשר גייסנו לשורותינו, ליכולתם האינטלקטואלית של המגויסים ובעיקר לרמתם המוסרית [...] נתבקשה [...] המסקנה ההגיגית שראוי לברר היטב את המגויסים לא רק מבחינת היכולת שהם מגלים בהגנה בפועל, כי אם בהתחשב עם רמתם האנושית הכללית הגבוהה.¹³

ואולם, למרות העדפותיהם, לא הצליחו השליחים הישראלים לרתום לעבודתם צעירים רבים מן הבורגנות היהודית הגבוהה. כמו שליחים ציונים לפניהם, גם גילו, כי הפעילים המתמידים והנאמנים של עבודת המחתרת, כמו גם של

12. שליחותה של ישראל, עמ' 60; השליחים המוסרים את עדויותיהם ב"דברי חברים" מוסתרים אומנם מאחורי ראשי תיבות, אך בעדויותיהם הנ"ל יש פרטים ביוגרפיים רבים, ואין קושי לעמוד על דיוקנם הקולקטיבי. ראה גם דיוקן המשלחת הראשונה של אנשי "המסגרת", אצל תביליו, יו"ע 2-3, עמ' 16-17.

13. דברי חברים, עדות ש"י, דף 6.

תנועות הנוער הציוניות, באו משכבת הביניים ואפילו משכבות נמוכות יותר.¹⁴ לצעירים אלה, כמה מאות איש, היתה "המסגרת" חממה בדרך להשתלבות עמוקה בתנועה הציונית. הופעתם בזירת הפעילות הציבורית מציינת תמורה בדיוקן הפעילים הציונים של הארגון הציוני המקומי. עד אז הכיר הארגון הציוני במרוקו שלושה טיפוסים עיקריים של פעילים ציוניים: (א) נכבדים, בעיקר משורות החברה היהודית הגבוהה, אשר נטו לפעולה ציונית פילנתרופית, ולא עלו ברובם המכריע לישראל; (ב) עסקנים מן המעמד הבינוני והנמוך בעלי נטיות דתיות, אשר נטו לפעילות תרבותית; (ג) בני נוער שבלטו בפעילותם בתנועות הנוער החלוציות ועלו, בדרך כלל, תוך זמן קצר לישראל.¹⁵ "המסגרת" הולידה טיפוס רביעי, צעיר הדומה מבחינת האינטנסיביות של פעילותו לפעיל התנועה החלוצית, אך נבדל ממנו בכך שלא עלה תוך זמן קצר לארץ-ישראל. המאמצים שהשקיע "המוסד", בתיאום עם תנועות הנוער החלוציות, בהכשרת פעילים ועתודה ל"מסגרת" היו ללא תקדים בתולדות הכשרת הקאדרים הציוניים לפעילות במרוקו. מקור בעל נגישות למסמכי "המוסד", אליעזר שושני, מדבר על כ-500 בני נוער שקיבלו הדרכה בבסיס "המסגרת" בדרום צרפת, ואף על שכבת עלית של כ-100 חניכים, אשר בלטו ביכולתם הפיקודית ונשלחו לקורסים בארץ. ממקור אחר אנו אף שומעים, כי "במרוצת הזמן פעלו במסגרת עליה ב' כ-60 איש אשר קיבלו משכורת".¹⁶ מספר רב של מסמכים מקוריים המובאים בחיבורו של שושני מאפשרים להתרשם מן המאמצים שהשקיעו המנגנונים הישראליים בהכשרת הפעילים המקומיים, וממידת מעורבותם של האחרונים בתנועה הציונית ומחויבותם

14. השווה בין דבריו של שלמה יחזקיאלי על חשיבות ארגון הצופים היהודיים, ה-D.E.J.J., והציפיות ממנו (שם, דף 2) – לבין הערכתו של אליעזר שושני על הקשרים בין אותו ארגון ל"מסגרת" בתקופת העליה החשאית (שליחותה של ישראל, עמ' 214). דיוקנם החברתי של פעילי "המסגרת" נדון בהרחבה במחקרי הכולל על העליה החשאית ממרוקו (בהכנה).

15. המחקר הקיים על הארגון הציוני במרוקו מתמקד בעיקר בשרטוט דיוקן הנכבדים הציוניים. ראה, למשל, לסקיר, כי"ח, עמ' 217–222; פרטים על דיוקני הנכבדים וטיפוסים נוספים של פעילים ציוניים בתקופה שעד 1948 ראה אצל צ' יהודה, הארגון הציוני במרוקו בשנים 1900–1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"א.

16. שליחותה של ישראל, עמ' 177; דברי חברים, עדות ר"ח, דף 4; שגב, שאינו מציין את מקורותיו, מוסר עוד פרטים חשובים בנושא זה: "מכלל 1200 חברי 'גונן' (הגנה) בשלוש ארצות המ'אגרב – כ-600 היו ממרוקו. כולם נשבעו אמונים ל'מסגרת' והם היו מאורגנים ב-12 תאים עירוניים. בין אלו היו 470 בחורים ובחורות שעברו אימונים ב-25 קורסים באירופה ובמקומות אחרים." (שגב, עמ' 132).

כלפיה.¹⁷ "המסגרת" נעשתה גם מנוף להתקדמות של צעירים אלה עם עלייתם ארצה. קליטתם בישראל טרם נחקרה, אך דומה כי בעלית הפוליטית והאדמיניסטרטיבית באזורי הפיתוח של מדינת ישראל יש היום לא מעט בוגרים של "המסגרת".

מבחינה זו לפנינו דוגמה מעניינת לאופן שבו נטל ארגון ההעפלה קבוצת מעפילים בכוח, הכשיר אותה לפעילות בשירות הארגון ותרם תרומה מכרעת לקירובה של הקבוצה לתנועה הלאומית ולשילובה במנגנוניה הארגוניים. כדי להגדיר דפוס זה של תרומה אפשר אולי להשתמש במונח "קאדריזציה", בניית קאדרים. במונחים סוציולוגיים, לפנינו סוציאליזציה של מעפילים, או פליטים, או עולים בתוך הארגון הציוני, דרך הפיכתם לאנשי הקאדרים המטפלים בארגון ההעפלה.

ג.

אולם "הקאדריזציה" נגעה רק לקבוצה קטנה ונבחרת של עולי מרוקו, בעוד שלמעבר מעליה לגאלית לבלתי-לגאלית היו השלכות על ציבורים יהודיים רחבים, בישראל ובמרוקו. בעניין זה נביא שתי תמונות הלקוחות ממאגר הזכרונות של אנשי "המסגרת". התמונה הראשונה חוזרת בצורות רבות ושונות בדיווחים ובזכרונות, וכמעט הפכה לאחד מסמלי העליה החשאית ממרוקו. התמונה נוגעת למפגש בין אנשי העליה לאוכלוסיה כפרית, בדרך כלל. אנשי העליה מוזעקים לכפר, או שהם נתקלים באקראי ברב של הקהילה היהודית. המקומיים מתחננים לפניהם שיצילו אותם ויעלו אותם לישראל, מנשקים את ידיהם, מוכנים להבטיח הכל, ובלבד שיקחו אותם תחת חסותם ויביאו אותם לארץ הנכספת. הנה כך, למשל, מתוארת פגישה בין הרב של קהילת איפראן לשליח "המסגרת":

נפגשנו, הרב ואני, בחדר אחד כשמסך חוצץ ביני לבינו. פתח הרב ואמר בעברית רהוטה: "זהה נא את עצמך ואדע אם מישראל הנך". הסברתי שאיני יכול לזהות עצמי הגם שאני מעוניין מאוד לשמוע כל אשר בפיו. השיב הרב

17. ראה שליחותה של ישראל, "50 הדברות" (עמ' 43-45), פקודת החברות [הפעיל וחובותיו] (עמ' 46-49), שבועת אנשי "גונן" [ההגנה העצמית] (עמ' 53), עקרונות לתכנון קורס מ"מ - קיץ 1960, 17.5.60 (עמ' 184-186), הפעלת תנועות הנוער החלוציות בענייני עליה ב' בחורף 58/59, 18.12.1958 (עמ' 215-216), דו"ח על פעילות התנועות (עמ' 217-218), איור השער ודבר המערכת [של העלון "למרות הכל", בטאון "הבונים", לאחר הפצת כרוזי המחאה על ביקורו של נאצר במרוקו בראשית שנת 1961 ומעצרי היהודים שהתלוו לביקור] (עמ' 220-222), ועוד: וראה גם: דליה בנג'וי, קורות התנועה החלוצית דרוור במרוקו (1945-1960), עבודת מ"א, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1986, עמ' 55 ואילך.

ואמר בעברית לערך כך: "רבות מדי צרות ישראל בכפרי מכדי שאוכל למנותן, אך בפי ישנה בקשה אחת ויחידה, קחו אותנו לישראל ולו נהיה כחוטבי עצים וכשוואבי מים ובלבד שלא תשאירונו כאן לגורלנו." מעט מעט החל הרב מגולל כל הפורענות שבאה על אנשי כפרו מידי שכניהם המוסלמים. אודה על האמת שנתפשתי להתרגשות רבה ולחרדה. בסופה של גגישה נרגשת זו חזר הרב וביקש שאוריד את המסך החוצץ בינינו על מנת שהוא יוכל לברכני בשם אלוהי האבות. נעתרתי כמובן לבקשתו וקיבלתי ברכתו.¹⁸

ההמשך עולה בקנה אחד עם הראשית: עולי כפר זה או הדומים לו משתפים עם אנשי "המסגרת" פעולה בצורה מופתית; הם עלולים לעבור ייסורים מייסורים שונים בדרך ההעפלה, אך הם נושאים את הקשיים בשקט ובגבורה, ואינם באים בשום טענות אל מציליהם. לבסוף הם מגיעים לארץ ונקלטים בה היטב, בדרך כלל בהתיישבות הכפרית.

אשר לתמונה השניה, זו מופיעה בתקופת העליה החשאית רק בעדות אחת, שיש כנראה ליחסה לאחד הפעילים המקומיים הבולטים והמתמידים ביותר בשטח, מאיר קנפו.¹⁹ קנפו מספר על מפגש עם אוכלוסיה עירונית, ביוני 1959. הוא הגיע לדירה ב"מלאח" של מראכש, העיר המרכזית בדרום מרוקו, במטרה לרשום שם מועמדים לעליה. אנשים צבאו על פתח הדירה, נדחקו באי־סדר, הגיעו עד מעשי אלימות כדי להשיג מקום בראש התור. טענות ותביעות הופנו גם אל השליח, והלחץ עליו הגיע עד כדי איום על בטחונו. וזו לשון העדות בשלמותה:

נסעתי למארכש בשעה 19 והגעתי ב־20:30. הייתי עסוק עד אחת אחרי חצות. נכנסתי למלאח לאחר קשיים מרובים, כיוון שזו הפעם הראשונה שאני במקום זה. מצאתי שכונות היהודים כי מרבית יהודי מלאח ישנים ברחובות, לאו דווקא בגלל החום אלא כדי לתפוס "האי־ש" שצריך לבוא. כיוון שברשותי מספר כתובות, התחלתי באחת במקרה. עוררתי ראש המשפחה ודיברתי אתו, אולם הוא לא מוכן לנסוע למחרת. לפני כניסתי לאנשים אלה, כל היהודים הביטו עלי ללא עניין, אך לאחר שתי דקות מכניסתי לבית

18. דברי חברים, עדות מ"א, דפים 3-4; והשווה שם, העדויות של ב"ד, נב"ג, ועוד; שגב, עמ' 59, 109-110.

19. שליחותה של ישראל, עמ' 74, 76. העדות איננה חתומה, אך הולמת היטב את שליחותו של קנפו במראכש באותה תקופה (השווה הערה 42 להלן), שעליה היה עליו, לפי עדותו בע"פ, לחבר דו"ח. כשהוצגה העדות לפניו סבר קנפו שהיא אכן תרגום עדותו מצרפתית. עם זאת קיימת אפשרות שהיא של חברו למשימה, יהודה דורון, שנתבקש גם הוא, לפי זכרונו של קנפו, לחבר דו"ח. למרות הסתייגות אחרונה זו, נתייחס אל העדות כאל עדותו של קנפו.

הראשון, ההמונים השיגוני מיד בבית, לא יכולתי לעוצרם. נמצאתי מול המון בלי מספר, שמשכוני ונשקוני כדי לאפשר להם לנסוע. בידי היתה רשימה קבועה ללא תועלת, כי באותו רגע אי־אפשר היה לצאת ולחפש כתובות אחרות.

כולם ביקשו דיחוי של 2 או 3 ימים. מיינתי תוך בחירה 3 משפחות (12 איש) שהיו מוכנות לנסוע למחרת. לאחר גמר הסידורים לשלוש המשפחות, רציתי ללכת, אך ללא הצלחה. כל היתר אשר לא קיבלו תשובה סופית לא נתנו לי ללכת. הייתי מוכרת להישבע שאחזור אחרי שעתיים. איני יודע איך הצלחתי לצאת לרחוב, לאחר שהדפתי ואף היכיתי מספר אנשים, אך המשיכו לרדוף אחרי ברחוב. באותה עת עברה חוליית שוטרים על אופניים, והם מיד הבחינו שמספר אנשים רודף אותי. הסקתי שמרוב פחד מהשוטרים, חזרו לבתיהם. כדאי לציין שבדרך כלל אין סיבוב חוליית שוטרים אלא בימים האחרונים. לאחר כל זה חשבתי שאני בבטחה, אולם זה היה לרגעים ספורים. אחרי הליכה של 200 מטר סובבתי על־ידי 20–25 בחורים בגילי, אשר לא נתנו לי ללכת. הצלחתי להיחלץ מרובם, אך נשאר 3 שלא עזבוני עד 3.30. חכיתי על־יד המלון, איפה שנשאיתי שעתיים וחצי. הם רעשו על־יד המלון. לפני שהגעתי לבית המלון, החלפתי מספר מוניות תוך הסוואות שונות. ואף על פי כן הצליחו לגלות שנמצאתי במלון הסוחרים. בחדרי, שרפתי הרשימה שהיתה בידי. עם רעשם, חששתי שהמשטרה תופיע בכלל עת. ב־6.20 קפצתי מבעד לחלון המלון כדי שלא יראוני. כמעט שברתי הצלעות. מיד לקחתי המכונית שנסעה בדיוק בזמן. הרגישו בבריחתי וניגשו ישר ל־C.T.M. [תחנת האוטובוסים המרכזית] אולם לא השיגו המכונית. חרדתי לגורלי אך לא מצאוני.

סיכום:

המצב ב"מלאח" הוא ללא נשוא, ולשלוח מיד איש, זה לשולחו ישר לבית סוהר. היהודים נרגשים, ולא שולטים בעצמם. הם קראו לי על־ידי שוטרים ולא איכפת להם מאומה. הם יהרגו אחד את השני רק כדי לנסוע. לפי דעתי, אין טעם לשלוח מישהו לשם, ובייחוד לא היום, שמוכן מחכים לאיש באי־סבלנות אחרי כל מעשי. אני מצטער על האיש שייפול בידי חבורה של 30 בחורים שהם נרגזים ומזועפים.

בשלב זה נתעכב רק על האופן שבו מצטיירת התנהגות העולים בכל אחת מהתמונות. יש אומנם דמיון ביניהן מבחינת הזעקה לעליה ויסוד התלות שהן מבטאות – תלותם של העולים באיש הארגון הציוני. ואולם, מעבר לכך הן שונות לחלוטין. תמונת המפגש עם הרב היא תמונה של התמסרות, של שיתוף פעולה, של אורך רוח ונכונות לעמוד בקשיים. השניה, זו שמצייר קנפו ממראכש, היא תמונה של פאניקה, של תובענות אלימה הגובלת בחוסר אחריות

ובמוסר ירוד. אגב, תיאורים של התרחשויות מעין אלה ששתי התמונות מציירות, לא הופיעו לראשונה בתקופת העליה החשאית. תיאורים אלה אינם אלא חזרה על דגמי תיאורים המוכרים מן התקופה שקדמה לעצמאות מרוקו. הם משקפים תדמיות שהתפתחו אצל שליחים ציונים ואצל כתבים ישראלים כבר בשלהי התקופה הקולוניאלית, ביחס לסוגים שונים של יהודים מקומיים: מצד אחד, עולי האזורים הכפריים, שבתודעה הישראלית הפכו להיות בעיקר "יהודי האטלס"; מצד שני, העולים הפוטנציאליים מן שכבות העירוניות הנמוכות, "אנשי המלאח".²⁰ לא נוכל להיכנס במסגרת מאמר זה לגורמי ההתפתחות של תדמיות אלה, אך חשוב לציין, שהן הופיעו בוויכוח הציבורי שהתפתח סביב הסטריאוטיפ השלילי של המרוקאים בארץ, שראשיתו מיד לאחר מלחמת השחרור.²¹ מכאן ניתן ללמוד, כמה חשובות היו התדמיות לשאלת היחס כלפי העולים ולאווירה שנוצרה סביב השתלבותם בארץ. השאלה שמעסיקה אותנו בהקשר של ההעפלה או העליה החשאית היא, באיזו מידה השפיע סוג מיוחד זה של ארגון העליה על התדמיות ההדדיות ועל מערכות היחסים בין העולים לבין התנועה הציונית ומדינת ישראל.

לעובדה שהעליה ממרוקו הופקדה בידי "המוסד" היתה השפעה כפולה על תדמית העליה מארץ זו בישראל. ראשית, על העליה הזו עבר תהליך של אפוליטיזציה, שכן "המוסד" הפקיע את הטיפול בה מידי כל הגורמים הפוליטיים השונים שעסקו בכך קודם לכן: המפלגות, התנועות ההתיישבותיות, מוסדות ממוסדות שונים ורוב מחלקות הסוכנות. העיון ברשימת השליחים הנמצאים במרוקו, שהוכנה ערב קבלת העצמאות המרוקאית על-ידי מנהל מחלקת העליה בקזבלנקה,²² מאפשר לנו להתרשם מהמספר הרב של הגורמים הפוליטיים השונים הללו. הסוכנות היהודית לבדה החזיקה במרוקו בזמן חיבור המסמך (דצמבר 1955) שליחים של המחלקות הבאות: הנוער והחלוץ, עליית הנוער, המחלקה לחינוך ותרבות, המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה, מחלקת העליה, מחלקת הקליטה (במסגרת צוותות המיון), מחלקת הארגון, המחלקה הכלכלית ו"רסקו". מלבד שליחים אלה פעלו אז במרוקו שליחים של איחוד הקבוצות והקיבוצים, הקיבוץ הדתי, הקיבוץ המאוחד, העובד הציוני, תנועת המושבים של ההסתדרות, תנועת המושבים של הפועל המזרחי ותנועת

20. ראה, למשל, בסדרות מאמריהם של עמוס אילון (מאי 1953) ושל שבתי טבת (מרץ-אפריל 1955), בהארץ, וכן בסדרת מאמריו של זאב חקלאי (מנהל מחלקת העליה במרוקו בשנים 1952-1955), דבר, יוני 1955.

21. הסטריאוטיפ השלילי של עולי מרוקו עלה על סדר היום הציבורי והתחיל לבלוט כבעיית יסוד בקליטתם של יהודי מרוקו בארץ, בעקבות מאמרו המפורסם של אריה גלבולום, "חודש ימים הייתי עולה חדש. עליית תימן ובעיית אפריקה" (הארץ, 22.4.49), שבו התריע הכותב כנגד גל העליה ההמונית מארץ זו.

22. אצ"מ, S6/6246.

המושבים של העובד הציוני. עוד פעלו במרוקו שליחים של משרד הבריאות הישראלי, וכמובן "המוסד לתפקידים מיוחדים", שאנשיו הופיעו תחת כיוויים שונים כשליחי הסוכנות היהודית.²³

ניתן לשער כי קונפליקטים כוחניים ופוליטיים, בין כל הגורמים, תרמו לוויכוח הציבורי סביב המרוקאים בישראל, ולעיצוב תדמיתם. נדגים את הדבר בפרשה שפרצה זמן לא רב לפני קבלת העצמאות המרוקאית, במרץ 1956. כוונתי למה שנודע כפרשת עולי דמנאת. ראשיתה של הפרשה בפעילותו של שליח תנועת המושבים של ההסתדרות, יהודה גרינקר, באזורי האטלס ההרריים. גרינקר פתח בנסיון לארגן גרעיני התיישבות מקרב היהודים הכפריים באטלס באוקטובר 1954, והגיע להישגים משמעותיים. משנודע היקף הצלחתו התקוממו שליחי תנועת ההתיישבות של הפועל המזרחי נגד "השתלטות" על האיזור, שהיה מיושב במגזר המסורתי ביותר של יהודי מרוקו. מאבק עז נפתח אז בין שליחי שתי התנועות ההתיישבותיות האלה על נפש העולים הכפריים.²⁴ לא ניכנס לפרטי המאבק, ורק נציין כי אחד מהיבטיו "התפוצץ" מעל דפי העיתונות הישראלית: עולי דמנאת, אחת העיירות המרכזיות באיזור, התארגנו לעליה בהשראתו של גרינקר, אך בשלב כלשהו בדרכם לישראל הצליחו אנשי הפועל המזרחי להעבירם לצדם. עם הגיעם לחיפה סירבו העולים, בהשראת אנשי הפועל המזרחי, לצאת למקום ההתיישבות המיועד להם, שהשתייך לתנועת המושבים, וערכו מעין שביתה. על אותו רקע התגלעו אחר כך עוד קשיים סביב קליטתם, וסביב הגעת קבוצה נוספת של עולים מהאטלס, אנשי הכפר אית-בוגמאז. העיתונות סקרה בעיקר את המאבקים שבין מפא"י לפועל המזרחי בנושא זה, אולם עולי האטלס הצטיירו מעל דפי העיתונות החילונית כנייתנים להסתה, כמתפרעים וכו' – כלומר כבעלי תכונות שתאמו את הסטריאוטיפ השלילי של יהודי מרוקו באותו תקופה.²⁵ ניתן להצביע על מקרים

23. שם, שם.

24. ראה התייעוד על התפתחות הסכסוך בין השליחים באצ"מ, תיקים S6/6241, S42/232, ובמיוחד בארכיון תנועת העבודה, תיק 307'1-277 IV. לנקודת ראותו של גרינקר על הסכסוך ראה י' גרינקר, עלייתם של יהודי האטלס, תל-אביב תשל"ג, עמ' 77-96.

25. ראה לדוגמא "דוברי תנועת המושבים על הסכסוך בדבר השתייכות העולים ממרוקו", הארץ, 30.5.55; "שוב נדחה טקס העליה לעוצם בחבל לכיש", על המשמר, 30.5.55; "מנהל חבל לכיש מאשים את הפועל המזרחי בהסתה פרועה של העולים", דבר, 31.5.55; "עולי מרוקו: יושיבנו בעיר או יחזירונו למקומותינו", הארץ, 31.5.55. הידיעה העיתונאית האחרונה שלילית במיוחד מבחינת הצגת דמות העולים, ומייחסת את התפתחות הסכסוך לא רק למאבק המפלגתי על נפש העולים, אלא להשפעה השלילית של בני משפחותיהם עליהם. אגב כך היא מתארת את העולים כ"שייכים לסוג העולים הפרימיטיביים ביותר, שהגיעו עד עתה מצפון אפריקה" ומתייחסת באירוניה מוסויות לנטייתיהם הדתיות; וראה עוד: י' קוטלר, "המרד" בלכיש", הארץ, 3.6.55; ר' בשן, "מרד' העולים בחיפה הוכן במרוקו", מעריב, 17.6.55.

נוספים, שבהם השפיעו ויכוחים ואינטרסים פנימיים בפוליטיקה הישראלית על האופן שבו הצטיירה אוכלוסיית העולים בעיני הציבור ואנשי הממשל הישראליים. ראש וראשון בהם הוא הוויכוח על הצורך החיוני ועל התוקף המוסרי שבהטלת הגבלות רפואיות וכלכליות על העליה מצפון-אפריקה (תקנות ה"סלקציה")²⁶. במאבק סביב התקנות הסתייעו המצדדים והמתנגדים בעיתונאים, והללו מצדם הבליטו אותם צדדים ביהודי מרוקו ששירתו את מטרותיהם.²⁷

הוויכוח הציבורי סביב ה"מרוקאים" החריף בתקופת העליה החשאית (1956–1961). הוא הגיע, כידוע, לשיאו בהתפרצות מאורעות ואדי סאליב בקיץ 1959, שעה שתושבי הוואדי, רובם יוצאי מרוקו, פתחו בהפגנות ופגעו ברכוש בכמה מרחובות חיפה. ההתפרצות גרמה לעליית הנושא העדתי בכלל, והצפון-אפריקני בפרט, על סדר היום הציבורי. היא המחשישה את היקף הבעיה ואת סכנותיה במידה שלא שוערה עד אז. לחשאיות העליה לא היתה השפעה על בעיות הקליטה של עולי צפון-אפריקה בארץ, ואחרי ככלות הכל הן שניצבו עתה בחזית הדיון הציבורי. אולם דווקא בשעה זו, כאשר הבעיה העדתית בישראל התעצמה, היתה חשיבות לכל תרומה להרגעה בתחום זה. לכן, כניסת "המוסד" לארגון העליה המרוקאית כגורם מארגן ומבצע יחיד שלה, תרמה – אומנם בצורה מוגבלת – להרגעת התסיסה סביב העליה המרוקאית. סילוק רוב האינטרסנטים הפוליטיים והאידיאולוגיים שהיו מעורבים עד אז בניהול העליה עד שלב הקליטה, הבטיח כי לפחות צד זה של תהליך העליה יהיה חשוף פחות לוויכוח ולתיאורים שליליים, מגמתיים או בלתי מגמתיים. יש לזכור, כי התמונה שצייר מאיר קנפו על התנהגות העולים הפוטנציאליים במראכש הועברה למפקדיו בסמוך למאורעות ואדי סאליב. קל לשער, כיצד דיווחים דומים של שליחים או עיתונאים היו יכולים לתרום להחרפת הדימוי השלילי של המרוקאים בישראל.

ברם, ההשפעה שהיתה למעבר מעליה לגאלית לבלתי-לגאלית על תדמית העליה המרוקאית, לא התמצתה בהפחתת התיאורים השליליים של דמות העולים. הפקדת העליה הזו בידי "המוסד" – גוף בעל מעמד בטחוני גבוה, ואפשר לומר עליון בתודעת החברה הישראלית באותה העת – שיוותה לה גוון

26. נושא חשוב זה בתולדות מדיניות העליה הצינונית שלאחר הקמת המדינה טרם זכה למחקר שיטתי. סקירה קצרה שלו, המבוססת על תיעוד ארכיוני (ללא סימוכין), ניתן למצוא אצל שגב, עמ' 40–53. וראה גם: ח' סעדון, "העליה מתוניסיה בתקופת מאבקה לעצמאות", פעמים, 39 (1989), עמ' 120–122.

27. ראה, למשל, הסדרות העיתונאיות הנזכרות לעיל, הערה 20, וכן ההתכתבות סביב מאמריו של עמוס אילון בין יצחק רפאל, יו"ר מחלקת העליה של הסוכנות היהודית באותה תקופה, לנציג מחלקתו בקובלנקה, זאב חקלאי, אצ"מ, 6/239/56.

חדש. שוב לא היתה זו סתם עליה, אלא יוזמה בעלת גוון בטחוני יוקרתי, פעולת מצווה שהשתיקה יפה לה.

אכן, את רוב מבצעי "המסגרת" אפף מעטה של חשאיות. תחילה התרכזה "המסגרת" באיתור "פרצות" בתומת הבטחון, שהקיפה את נמלי מרוקו וניצולן, וכך, בעזרת דרכונים מזויפים, הצליחה בשלהי 1956 ובראשית 1957 להבריח אלפי עולים לגיברלטר ומשם לישראל. משנסתמו בהדרגה נתיבים אלה הפכה העליה החשאית לפחות ופחות המונית. בשנים 1958-1960 הצליחה "המסגרת" להעביר רק אלפים ספורים של עולים מדי שנה,²⁸ וזאת באמצעות רשתות הברחה שהעבירו עולים למובלעות הספרדיות, סיאוטה ומלילה, בחוף הצפוני של מרוקו, או ישירות – דרך הים – לגיברלטר.²⁹ יש להוסיף שאנשי "המוסד" הצליחו לאפשר את קשרי המכתבים בין יהודי מרוקו לקרוביהם בשישראל, למרות ניתוק קשרי הדואר בין שתי המדינות (ספטמבר 1959). לבסוף, אנשיו ניהלו פעולות מודיעין ובטחון נוספות, שלחלקן נחזור בהמשך.

כל הפעולות האלה נעלמו מעיני הציבור הישראלי. בכל זאת "טפטפו" לעיתונות הישראלית מעת לעת ידיעות, בעיקר ממקורות חוץ, על עצם התנהלותה של העליה, ועל פרשיות שונות שהתחוללו במהלכה. מטבע הדברים, רוב הפרשיות הללו היו קשורות בתקלות בפעילות "המסגרת": תפיסת אנשים שהיו חשודים כסוכנים ציונים, מעצר עולים שניסו לגנוב את הגבול וכי.³⁰ הפרשה החשובה ביותר ש"התפוצצה", ואשר לא מעט מפרטיה נודעו לציבור, היא אסון טביעתה של ספינת המעפילים הקטנה "אגוז". "אגוז" נהגה להבריח עולים ממפרץ קטן בצפון מרוקו לגיברלטר. בלילה שבין ה-10 ל-11 בינואר 1961 טבעה הספינה, כאשר על סיפונה 44 איש, מהם 42 עולים ואחד מאנשי הצוות הישראלי של "המסגרת", אשר שימש בה כאלחוטאי. אסון "אגוז" עורר בישראל הד נרחב. החל מ-12 בינואר 1961 אנו עדים למספר לא קטן של ידיעות ותגובות עיתונאיות על האסון, אשר מצדן גררו הד ציבורי. למרות אופיו הרגיש של האירוע מבחינה פוליטית בינלאומית, נגררה אפילו הממשלה להגיב עליו – אם כי באופן מאופק למדי. גולדה מאיר, שרת החוץ באותה תקופה, יצאה בכנסת

28. ב-1958 עלו 1803 נפש, ב-1959 – 3325 וב-1960 – 4108 (שליחותה של ישראל, עמ' 203); מספרים הגבוהים בכמה עשרות נפש לכל שנה, ראה בפרסום של הלשכה המרכזית

לסטטיסטיקה, העליה לישראל 1972-1948, חלק ב', ירושלים תשל"ה, עמ' 11.

29. שליחותה של ישראל, עמ' 59 ואילך.

30. ראה, למשל, ידיעות במעריב ובידיעות אחרונות מ-15.11.58 המתייחסות לרצח שניים

מסוכני "המסגרת" באלג'יריה; ידיעות ומאמרים ראשיים בהצופה, למרחב, ודבר,

8.4.59, על עצורים במרוקו הקשורים לעליה מארץ זו; ידיעה בעל המשמר, 13.10.59,

על מאסר יהודים שנאשמו בנסיון עליה בעזרת דרכונים מזויפים; ידיעה בהצופה,

26.10.60, על מעצר חמישה יהודים ומצוד אחר שני סוכנים ציונים הנאשמים בארגון

נסיונם להגר באופן בלתי-לגאלי.

– בזכות אופייה המיוחד, החשאי ו"הבטחוני" – להרגעת קונפליקט פנימי שהקשה על בנייתה ההרמונית של החברה הישראלית. ומדוגמא זו אפשר אולי ללמוד על הפוטנציאל הטמון בהעפלה בכלל – כסוג מיוחד של עליה – להרגעת קונפליקטים דומים ולקירובן של עליות לא־אליטיסטיות לחברה הלאומית.

ד.

עד כאן נדונה השפעת המעבר לעליה בלתי־לגאלית על מעמד העליה ממרוקו בעיני החברה הישראלית. אשר לציבור היהודי במרוקו, הרושם שהטביע עליו המעבר לעליה חשאית היה עמוק לא פחות. ראשית, יש לעמוד על המשמעות שהיתה לעצם קיומו של ארגון הממשיך לטפל בעליית יהודים ממרוקו למרות האיסור הרשמי על פעילות מעין זו. גל העליה שקדם להטלת האיסור, בשנים 1954–1956, נבע ישירות מהתערערות תחושת הבטחון הפיסי והכלכלי אצל רבים מיהודי מרוקו. אומנם גם בגל זה – כמו בגלים קודמים ובהגירה בכלל – מילאו תפקיד גורמים רבים ומגוונים. ואולם החשש מפני ההשלכות שיהיו לשלטון מוסלמי עצמאי על הבטחון הכלכלי והגופני, האישי והקולקטיבי של היהודים – הוא שמילא, לפי כל הסימנים, את התפקיד החשוב ביותר.³⁴ באותה תקופה ניתן היה להמיר את העליה הלגאלית לישראל בהגירה ליעד אלטרנטיבי, כגון צרפת, דבר שעשו המהגרים מן המגורים היותר אמידים והיותר מתמערבים של האוכלוסיה היהודית. ואולם בשכבות המעמד הבינוני הנמוך ומטה – כלומר השכבות המסורתיות של האוכלוסיה היהודית – האופציה של יציאה ליעד שונה מישראל לא נראתה רצויה או אפשרית, לא מבחינה כלכלית ולא מבחינה תרבותית ודתית. תקופת חילופי המשטר – השינוי הפוליטי, שגרם להתערערות הבטחון – לא היתה, איפוא, מועד רצוי ליהודי מרוקו לסגירת האופציה של יציאה לישראל. הם בוודאי העדיפו שאופציה זו תישאר פתוחה, לפחות עד שיתברר אם יש או אין יסוד אמיתי לחששותיהם. המשך קיומו של מנגנון עליה גם כתנאי איסור וחשאיות ענה, איפוא, על צורך זה.

היבט זה של פעילות "המסגרת" בא לביטוי, בין השאר, בשתי תמונות המפגש בין אנשי "המסגרת" ליהודים מקומיים, שבהן עסקנו לפני כן. כדאי להתעכב מעט על הביטוי לתחושות של התערערות הביטחון ולאופן שבו השפיעו תחושות אלה על דפוסי המגע עם שליחי "המוסד". כל אחת מהתמונות מציגה אוכלוסיה יהודית מרוקאית שונה ופרק זמן שונה בעבודת "המסגרת"

34. World Jewish Congress, "Note on Enquiry on the Jewish Situation in French Morocco" [c. September 1954] גנוך המדינה (להלן: ג"מ) משרד החוץ 163/14 (להלן: תזכיר ק"ע). זהו מסמך יסוד לתולדות יהודי מרוקו ערב העצמאות, משום שהוא מסכם תוצאות מפגשים ודיונים של אנשי הקונגרס עם חוגים מגוונים של ראשי הציבור היהודי במרוקו באותה תקופה.

ובהתפתחות היחסים בין מוסלמים ליהודים במרוקו העצמאית. תמונת המפגש של איש "המוסד" עם הרב של איפראן מייצגת, כאמור, מפגש עם אוכלוסיה כפרית. יש לציין כי מפגשים אלה היו שכיחים במיוחד בגל העלייה הגאלית האחרון, כאשר, בשל אינטרסים ישראליים ויהודיים-מרוקאיים פנימיים, נטתה מדיניות העלייה לעודד את עליית היהודים הכפריים.³⁵ לא נוכל לעמוד כאן על הסיבות הישראליות הפנימיות למדיניות זו, אך ביחס לגורמים המקומיים נציין, כי בתודעת הארגונים היהודיים – לא רק הציוניים – הצטיירו יהודי הכפרים כמגזר החשוף ביותר לאיום ישיר על שלומו בתהליך המעבר משלטון צרפתי לשלטון מוסלמי.³⁶ תחושה זו נשענה רק באופן חלקי על מידע קונקרטי בדבר פגיעות ביהודי הכפרים. בעיקרה היא נבעה מהערכת האמצעים שהבטיחו עד אז את בטחון היהודים באזורים אלה. ברוב אזורי האטלס והעמקים הדרומיים היו היהודים תלויים באשר לבטחונם בראש וראשונה בתקיף המוסלמי. היהודי נחשב בן חסות, ד"מי, החייב באותות כניעות, בסימני השפלה ובמתן שירותים כלכליים מסוימים, כולל תשלום מס (ג'זיה) לתקיף המקומי, שבהם קנה את בטחונו. השלטון הקולוניאלי, שחדר לאותם אזורים רק בשנות השלושים של המאה, לא שינה הרבה במערך יחסים מסורתי זה.³⁷ עם זאת, במקומות ששלטונו של קצין הממשל הצרפתי ניכר, סיפקה גם נוכחותו תחושה של בטחון. החשש היה, שיציאת הצרפתים תביא לא רק להיעלמות הכוח הצבאי האירופי, המסוגל במקרה הצורך לצאת להגנתם של היהודים, אלא תטיל את אזורי הכפר לאנדרלמוסיה ולקלחת דמים, והיהודים, כחוליה החלשה והפגיעה ביותר באוכלוסיה הכפרית, יינזקו ממנה ביותר. חשש זה היה לו על מה להסתמך, שכן אנדרלמוסיה מעין זו היתה תו היכר ידוע בתקופות של חילופי שלטון במרוקו. יתרה מזו, חלק מן ה"קאידים", המושלים המקומיים, היו ידועים כ"משפתי פעולה" עם הצרפתים, דבר שעלול היה, במקרה כזה, להחרף את מצבם הקשה של היהודים שהיו תלויים בהם.

תחושת חוסר הבטחון בקרב יהודי הכפרים בתקופה זו היתה איפוא פועל יוצא ממערך היחסים המוסלמי-יהודי המיוחד בעורף הכפרי המרוקאי, ואותותיה היו אופייניים. תמונת המפגש עם רב מאיפראן ממחישה זאת: ראשית, לדברי הרב

35. Y. Tsur, "The Religious Factor in the Encounter between Zionism and the Atlas Jews", a Paper presented at the Congress on *Zionism and Religion*, Brandeis University, April 1990.

36. תזכיר ק"ע; תזכיר הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית של מרוקו לש"ו שרגאי, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית (בחתמת פ' קלמרו, הנשיא), 2.1.56, אצ"מ, Z6/1084 (להלן: תזכיר קלמרו).

37. שם. שם. ראה תיאור מפורט של דפוס החסות במגזר מסוים של כפרי דרום-מרוקו (הנאות הפרה-סהאריות): Pierre Flamand, *Diaspora en terre d'Islam. Les communautés israéliètes du sud marocain*, Casablanca 1959, pp. 54-59.

החלו תושבי הכפר המוסלמים לפגוע באופן אינטנסיבי בשכניהם היהודים – תופעה לא שכיחה בתקופה הקולוניאלית. שנית, הרב ואנשי עדתו ביקשו למצוא מפלט מגורל זה על-ידי קבלת חסות חדשה; הפעם לא אצל התקיפים המסורתיים אלא אצל שליחי התנועה הלאומית היהודית. הללו היו נוכחים בשטח ויכלו לא רק להושיעם מידי רודפיהם, אלא גם להגשים את חזון הדורות ולהעלותם לארץ האבות. עם זאת, דומה שהרב המשיך, במידה מסוימת, לתפוס את היחסים החדשים שביקש לרקום עם אנשי "המסגרת", במושגים המסורתיים. מקובל היה, כאמור, שהיהודים יגמלו למגיניהם בשירותים כלכליים ובאותות התמסרות. ייתכן שעל רקע זה יש להבין את הצהרתו, "ולו נהיה כחוטבי עצים וכשואבי מים, ובלבד שלא תשאירונו כאן לגורלנו". גם תיאורי השליחים על מפגשיהם עם היהודים הכפריים מדגישים את התנהגותם הצייתנית והמתמסרת, כולל מחוות שנראו להם מוזרות ולעתים לא-נעימות, כגון נשיקות ביד וכיו"ב. יסודה של זו לאו דווקא – או לפחות לא רק – בויקה החדשה שנתקמה בין היהודים המקומיים לבין שליחי התנועה הלאומית המודרנית, אלא גם ביחסי התלות והחסות המסורתיים ששררו מימים ימימה בינם לבין תקיפים ובעלי-כוח, ויהיו דתם ולאומם אשר יהיו. העובדה שארגון העליה המשיך להתקיים גם תחת המשטר המוסלמי, שאסר על קיומו, חיזקה איפוא – על רקע מושגי החסות המקומיים – את הזיקה בין היהודים הכפריים המסורתיים לתנועה הלאומית היהודית, את תלותם בישראל, את צייתנותם ואת הכרת הטובה שחשו כלפי נציגיה.

אשר לתמונה השניה, זו שצייר מאיר קנפו מן ה"מלאח" של מראכש, היא שייכת כאמור לתקופה מאוחרת יותר, קיץ 1959, ומתייחסת לאוכלוסיה יהודית עירונית. מיד לאחר קבלת העצמאות, שעה שבכפרים נמשכה החרדה שאפיינה את תקופת המעבר משלטון לשלטון, נרגעו מעט הרוחות בערים. על רקע זה לא ניכר לחץ כבד לעליה, אלא בקרב אלה שכבר חיסלו את רכושם וביקשו בכל מחיר לעלות לישראל. כך השאננות היחסית הולידה גם התרופות-מה בקרב הצוותים המקומיים של "המסגרת"³⁸ ואולם, אם לשפוט על פי התרשמותו של קנפו מביקורו ב"מלאח" של מראכש, חלה שם תוך שנים ספורות הידרדרות בתחושת בטחונם של היהודים, והלחץ לעליה הלך וגבר.

בשלב זה של המחקר אין בידינו כל ידיעות על מתיחות מיוחדת ששררה במראכש באותה תקופה. ברשותנו רק מידע כללי על שני תהליכים חשובים, שהיתה להם השלכה שלילית על מצב האוכלוסיה היהודית העירונית כולה. התהליך הראשון הוא התחרות עם המוסלמים על מקומות עבודה ומקורות פרנסה. תחרות זו החלה עוד בתקופה הצרפתית, אך מוכן כי המעבר לשלטון מוסלמי עצמאי החריף אותה, שכן הוא היה כרוך בעידוד רב לבני הרוב

38. דברי חברים, עדות ש"י, עמ' 5, 7: שם, עדות א"ב.

המוסלמי. גורמים ציוניים צפו מראש, כי תחת השלטון החדש יידחקו היהודים במוקדם או במאוחר מפרנסותיהם וממשרותיהם.³⁹ הדבר אכן קרה – לא מחמת אפליה רשמית מכוונת, אלא בעיקר מחמת אווירה אנטי-יהודית מסוימת, מחמת קשייו הכלליים של המשק המרוקאי, ובשל השימוש שנעשה עתה בלשון הערבית הספרותית (במקום בצרפתית) במנגנוני הממשל, דבר שהותיר את הפקידים היהודים יודעי הצרפתית בעמדת נחיתות.

התהליך השני אשר השפיע באופן שלילי על מצב האוכלוסיה היהודית העירונית, כרוך בהתפתחות הלכי רוח כלליים עוינים נגד יהודים, כתוצאה ממספר גורמים: המתרחקות המסורתית בין בני שתי הדתות; השם שיצא ליהודים כאוהדי הצרפתים; וכמובן, הזיקה שבין היהודים לבין ישראל, אויבת הלאומיות הערבית המודרנית. מראשית העצמאות המרוקאית באו הלכי רוח עוינים אלה לידי ביטוי רציף ועקיב בעמדת הפקידות המרוקאית כלפי חופש התנועה של יהודי המדינה. היהודים נתפסו א־פריורי כמי שמנסים לברוח מן המדינה ולהבריא את הונם ממנה. על כן שמה הפקידות מכשולים חמורים בדרכו של כל יהודי שביקש דרכון, והגבילה באופן זה את חופש התנועה של כל אורחיה היהודיים של מרוקו, יהיו נטיותיהם הפוליטיות והאידיאולוגיות אשר יהיו.⁴⁰ לא ברור עד כמה היתה זו מדיניות כללית שקיבלה את אישור החצר, או שמא נבעה מיוזמה אישית של כמה פקידים בעמדות מפתח. מכל מקום, בעיית הדרכונים העיקה על חיי הציבור היהודי כולו. היא העמידה את היהודים באור חשוך, ועוררה בקרב רבים מהם, בעיקר מן השכבות העירוניות, שנוקקו לתנועה בתוך מרוקו ומחוצה לה, תחושה של מעצר כפוי ומחנק.

בתקופה שבה נערך ביקורו של קנפו ב"מלאח" של מראכש החריפה תחושת הניכור, העוינות והחשדנות בשל מפנה שניכר במדיניות המרוקאית הרשמית כלפי העולם הערבי. בתקופת המאבק לעצמאות ובתקופה הראשונה לכינון העצמאות שמרה התנועה הלאומית המרוקאית על חזות עצמאית, והדגישה את אופיה הפרו-ערבי – בניגוד לקו שנקט על-ידי ג'מאל עבד אל-נאצר במזרח התיכון. מקץ שנים ספורות של שלטון עצמאי ניסה השולטאן מוחמד החמישי להרגיע את המתרחקות שהעיבה בעבר על יחסיו עם הנשיא המצרי, ולהדק, ככלל, את קשרי מרוקו עם הליגה הערבית. תמורה זו בזיקת מרוקו למדינות הערביות המזרח-תיכוניות הנתונות ביחסי מלחמה עם ישראל, עתידה היתה לבוא לידי ביטוי ברור בכינוס שרי החוץ הערביים בקזבלנקה בספטמבר 1959,

39. תזכיר קלמרו.

40. בעיית הדרכונים נזכרת בידיעות עיתונאיות רבות, במסמכי משרד החוץ, הסוכנות היהודית, הקונגרס היהודי העולמי וארגונים יהודיים בינלאומיים אחרים. מבחינה מחקרית הובלטה הבעיה ונותחה לראשונה בעבודת הדוקטור של פנחס קציר (קריץ), לשעבר אחד מן השליחים הישראלים שפעלו ב"המסגרת": P. Karitz, *L'organisation des Juifs au Maroc depuis l'Indépendance*, Thèse de Doctorat, Université de Paris, n.d. (c. 1963), passim. (להלן: קריץ).

כחודשיים לאחר ביקורו הנזכר של שליח "המסגרת" במראכש. המתח הלאומני במרוקו גבר, ועמו צצו מועקות חדשות בחיי המיעוט היהודי.⁴¹ זהו הרקע הכללי לבהלת העליה בקרב יהודי ה"מלאח", שאותה צייר קנפו. יש להדגיש, מכל מקום, שאין להקיש מ"מלאח" מראכש על מרוקו כולה. על הידרדרות מסוימת בתחושת הבטחון של היהודים ניתן ללמוד גם ממקורות הדנים במקומות אחרים, אך התמונה המצטיירת ממארכש קיצונית במיוחד, והיו לה אולי גורמים מקומיים מיוחדים, הנעלמים לפי שעה מעינינו.

האוכלוסיה היהודית העירונית היתה איפוא נתונה במצוקה, ולעניין מגעיה באותה עת עם אנשי "המסגרת", כדאי גם כאן להשוות בין שתי תמונות המפגש שהבאנו – זו שעם הרב של איפראן וזו שעם אנשי ה"מלאח" העירוני. נדגיש תחילה את הצדדים השווים בין שני המפגשים. בשניהם מצטיירת האוכלוסיה המקומית כזועקת לעליה, ובשניהם מבקש איש "המסגרת" מלכתחילה להיענות לקריאה זו, שהרי זו מטרת פעילותו. בשני המקומות – גם במראכש, בירת הדרום הכפרי ויעד ההגירה הראשון של רבים מיהודי האטלס והעמקים – הפגינו יהודים אותות של כניעות והתמסרות כלפי אנשי "המוסד". ברם מעבר לכך, התמונות מצטיירות שונות מאוד.

במקרה של הקהילה הכפרית התקיים המפגש עם ראשה הרוחני של העדה, ועמו סיכם איש "המוסד" את הדברים. במקרה של מראכש ניצב פעיל "המסגרת" מול המון, ולא מול הנהגה. התנהגות הרב הכפרי במפגש היא ללא רבב; התנהגות יהודי ה"מלאח" העירוני אחוזת בהלה, מטרידה ומעיקה. באיפראן יצאו שני הצדדים מסופקים מן הפגישה. במראכש ניתק קנפו מגע עם אוכלוסיית היעד שלו, ואף המליץ שלא להתקרב אליה לפי שעה. מכאן ברור, אגב, מדוע זכו תמונות כמו זו של המפגש הראשון עם היהודים הכפרים לפופולריות רבה בספרות הזכרונות על העליה החשאית. הריהן מציגות עליה זו לא רק בצורה מעט "אקזוטי" אלא גם כמקרה ברור של הצלחה.

התמונה השניה מציגה, בסופו של דבר, מקרה של כשלון – מפגש מתסכל לשני הצדדים.⁴² הכשלון מאפשר לעמוד על מגבלות העליה החשאית ממרוקו, ועל ההשפעה שהיתה להן על הזיקה בין "המסגרת" לאוכלוסיית היעד שלה. "המסגרת" היתה ארגון חשאי אמיתי. היא לא הנתה משיתוף פעולה מוסווה מצד השלטונות או מ"עצימת עיניים" נוכח מעשיה. פעילותה המחתרתית עמדה

41. שגב, עמ' 134-137. על השפעת הרקע הפוליטי והכלכלי של התקופה ראה גם M.M. Laskier, "Zionism and the Jewish Communities of Morocco, 1956-1962", *Studies in Zionism*, 6 (1985), 1, pp. 129-131.

42. השווה דבריו של קנפו בראיון עיתונאי עמו: "אני יהודה דורון הגענו למראכש ב־1959, לקחת כמה משפחות משמה, וכל היהודים סגרו עלינו, כבר עם מוודות, ולא נתנו לנו לזוז. המשטרה הגיעה וברחנו משם. עזבו את המשפחות." (יوتם ראובני, "תנ"ך, אקדה ודגל", *ידיעות אחרונות*, 6.1.88).

מול נסיונותיהם של שלטונות הבטחון המרוקאיים למוטט את הארגון הציוני הבלתי־יחוקי, או לפחות לסכל את הצלחתו.⁴³ הדבר הטיל מגבלות קשות על מספר האנשים שיכלה "המסגרת" להפעיל מבלי לסכן את עצם קיומה, וכן על היקף פעולות העליה שהיא יכלה להוציא מן הכוח אל הפועל. בראשית פעולתה עוד הצליחה "המסגרת" לנצל פרצות בסדרי הבטחון המרוקאיים הפנימיים והוציאה ממרוקו, בשנה הראשונה לעצמאותה, אלפים רבים של יהודים שאותם העבירה לארץ־ישראל.⁴⁴ אך משהתייעלה מערכת הבטחון הפנימי, "מוזערו" אמצעי ההברחה של "המסגרת" כדי שלא לבלוט יתר על המידה. ההברחה התבצעה בסירות דיג, במכוניות מוסוות וכיו"ב. לכל היותר השתמשו להברחה יבשתית במכוניות משא בודדות, ולהברחה ימית בספינות הצלה המסוגלות לשאת עשרות בודדות של עולים, כפי שהיתה "אגוז". לפיכך יכלה "המסגרת" לטפל בפנימיים של כפרים יהודיים מסוימים, או של חלק מצומצם של האוכלוסיה העירונית, אף זו בהגירה מודרגת בשלבים, משפחה אחר משפחה, או מספר קטן של משפחות בצוותא. מול מצוקה המונית שתבעה ארגון עליה מאסיבי ותוך זמן קצר, ניצב מנגנון העליה החשאית חסר אונים. מה עוד, שניכר היה חסרונה של הנהגה מקומית מוסמכת שהאנשים יצייתו להוראותיה. מדובר היה באוכלוסיה גדולה, מפוררת ואחוזת פאניקה.

משמעות הדבר, שהעליה החשאית ממרוקו לא היה בה כדי לאפשר לישראל ולתנועה הציונית להתמודד עם התדרדרות מואצת בתחושת בטחונם של יהודי המדינה והתעוררות גדולה של הדחף לעליה. יעילותו של טיפוס זה של עליה – ושמא של תופעת ההעפלה כולה – היתה איפוא מותנית: טובה היתה להיקף לא־קטאסטרופלי של מצוקה יהודית, שבו ניתן גם להיעזר בגרעיני הנהגה כלשהם; בשעות מצוקה חמורה, אם ביקשה התנועה הלאומית לענות על צורכי ההגירה של המוני יהודים, היה עליה להיזקק, מן הסתם, לעליה מטיפוס אחר. עם זאת, חשוב להדגיש, כי עצם רציפותו של ארגון עליה ציוני, גם בתנאים של איסור וחשאיות, חיזק את הזיקה בין הציונות ליהודי מרוקו בשלב הקריטי של המעבר משלטון צרפתי קולוניאלי לשלטון מוסלמי עצמאי, וכפי שנראה להלן, לא נוצר בשנים 1956–1961 משבר בין ארגון ההעפלה הציוני לבין הציבור היהודי. נהפוך הוא, ההיבט החצי־צבאי והחשאי של פעולות "המסגרת" קיבל משמעות מיוחדת על רקע ההתפתחויות בתחום היחסים המוסלמיים־יהודיים, וחיזק את התמיכה בציונות.

43. ראה סעיף ה להלן.

44. ב־1956 עלו לארץ 36,301 איש, הגם שרובם יצאו קודם שנעלו שערי העליה. ב־1957 עלו 8,758 איש (שליחותה של ישראל, עמ' 203), וזאת למרות שהחל מינואר אותה שנה עד הקיץ חדלה "המסגרת" לפעול באיזור המרכזי של קזבלנקה, מחמת הלשנה (דברי חברים, עדות י"פ).

ה.

כפי שכבר ראינו, תקופת ההצלחה של התנועה הלאומית הערבית במדינה היתה תקופה של מצוקה לרבים מיהודי מרוקו, ולא דווקא בהקשר היחסים שבין ישראל למדינות ערב. נדגיש עוד, כי במרוקו היחסים המסורתיים בין מוסלמים ליהודים כללו בתוכם משקעים פרי דיכוי של המיעוט על-ידי הרוב, וכן יסוד של יריבות עמוקה, תחרות וקנאה, שמקורן בזהויות הדתיות השונות. כשבאו הצרפתים נהנו היהודים מן הקוניונקטורה החדשה, ועלו, בעיקר בריכוזים העירוניים, על סוס השלטון הקולוניאלי. עתה היה חשש, שהלך והתאמת בהדרגה, כי המוסלמים יחזירו אותם למעמד הנחות בעבר. נראה היה כי זוהי שעתם של המוסלמים. אך יהודי מרוקו רשאים היו לשאול האם מבחינת כלל היחסים בין יהודים למוסלמים, זוהי אכן שעתם של האחרונים. כלום אין מתרחשים דברים בתחום זה במקום אחר, ושם התמונה שונה בתכלית? כלום לא ניתן ללמוד מהצלחתם של היהודים בארץ-ישראל על מצב הכוחות האמיתיים בין מוסלמים ליהודים? כלום לא ניתן לשאוב מן המדינה החדשה כוח, כדי לעמוד במצוקה שעלול שגשוג המוסלמים לגרום לשכניהם היהודים?

העליה החשאית נפתחה בתקופה של הגברת המתיחות הישראלית-ערבית, מתיחות שהגיעה לשיאה במבצע "קדש". בזכרונותיו של ארמן אטדגי, נער מן ה"מלאח" של קזבלנקה, נחקקה תגובת הסביבה היהודית לידיעות מ"מבצע סיני" כדלקמן:

ברחוב החייל אלברט לוי השקט אפשר לחוש היום בהתרגשות שאחזה בסוחרים ובעוברים ושבים. אני נמצא בחנות שלנו. דוד מהפראן [תנור האפיה] הסמוך מגיע אלינו עם עיתון ביד.

– שמעתם מה קרה? יש מלחמה בין ישראל לערבים. איפה הבן שלך? הנה הוא. קח תקרא מה כתוב בעיתון. [...]

– כמה הרוגים יש לערבים? דוחקים בי בעלי החנויות וסתם עוברי אורח שהתקבצו בפתח החנות.

– לא כתוב כמה. כתוב שיש להם הרבה הרוגים והרבה שבויים.

– בטח שלא יגידו כמה. הם מפחדים להרגיז את המוסלמים שלנו, אומר דוד בהתלהבות. לי יש מידע ממקור אחר. נכון לרגע זה יש להם למעלה מחמישים אלף הרוגים.

– אתה רוצה להגיד חמישים אלף ביום אחד, מזדעק ברנש שאיני מכיר אותו. מה זה חמישים אלף? גם לי יש מידע ממקור אחר. יש להם למעלה מחמש מאות אלף הרוגים.

– אל תגזים, מגיב שמעון בעל המכולת שהוא איש שקול בדעתו. מה זה, זבובים שהורגים עם פליט? אני לא אומר שאין להם הרבה הרוגים. אם המלחמה תימשך יהיו להם חמש מאות אלף הרוגים.

– ואיך בגין⁴⁵ משחק להם אותה? מתערב יצחק הסנדלר. מספרים שהוא אלוף בהתחפשות לאדם אחר. הוא אפילו הגיע לחבורה הכי קרובה של נאצר המטומטם, יימח שמו וזכרו, מבלי שאף אחד ירגיש בזה. אין סוד של הערבים שבגין לא יודע עליו. אני אומר לכם כל הכבוד לבגין בוסחבו [וחבריו – י"צ] [...]

– ולנו אין הרוגים?

– מי שאל את השאלה המטופשת הזאת? מזדעק אבא, כשהוא שולח מבט מאיים לעבר המקום ממנו נזרקה השאלה. בוושה וחרפה לשאול שאלה כזאת. גאוות הנצחון המובן מאליו חונקת את כולנו. החנוונים ממשיכים בתחרות מי יזרוק את הפרט המוזר והמהמם ביותר. יש כאלה שיודעים מה בדיוק אמר בגין לנאצר ומה נאצר ענה לו. מדקה לדקה מספר ההרוגים של הערבים מתקרב לחמשה מליון. מישהו זורק את ההערה ההגיונית שאם כך פני הדברים עוד מעט לא יישארו מצרים במצרים.⁴⁶

מעברה של העליה לפסים בלתי-לגאליים החדיר במידה ידועה את העוצמה הישראלית המתגלמת בצה"ל לתוככי מרוקו. "המסגרת", כזכור, נוסדה באופן מקורי על סף העצמאות, כדי לטפל בשעת הצורך בבעיות ההגנה העצמית של יהודי צפון-אפריקה. גם לאחר שהתפתחה לארגון שעיקר עניינו טיפול בעליה, נותרה פעילה זרועה המעין-צבאית, שכינויה היה "לבאי"⁴⁷. נוכחותה של "לבאי" בתוך מרוקו לא באה כמעט לידי ביטוי, אך קיומה נודע. יחד עם פעולות "המסגרת" בענייני עליה חשאית יצר הדבר תחושה, כי לא אלמן ישראל. מול עוצמתם של המוסלמים יכולים גם היהודים להציב כוח משלהם. חשיבות הפן הזה של פעילות "המסגרת", ההיבט הכוחני שלה, בלטה קודם לכל בציפיות הפעילים המקומיים מן הארגון המחתרתי הציוני. גם כאשר התברר בראשית תקופת העצמאות, כי לא היה צורך ממשי להפעיל את חוליות "לבאי", חשו שליחי "המוסד" הישראליים, כי לטובת השמירה על זיקת הפעילים לארגון, חובה עליהם לטפח את נושא הנשק וההגנה.⁴⁸ היה זה, ללא ספק, ההיבט המסוכן

45. יובחן כי מכאן ואילך ממלא מנחם בגין – ולא, כמתבקש דוד בן-גוריון – את תפקיד המנהיג הישראלי בשיחות בין היהודים המקומיים. מר אטדגי עומד מאחורי גירסתו זו וטוען, כי זכרונו לא בגד בו. לדבריו, כמעט שלא הכיר את שמו של בן-גוריון לפני עלותו ארצה, ובסביבתו (שחסרה קשר לממסד הציוני המקומי) מילאה דמותו של בגין תדיר תפקיד דומה לזה שמיוחס לה בקטע המצוטט כאן.

46. ארמנד אטדגי, גן משולש המראות (להלן: אטדגי), ספר ראשון, פרק 25, עמ' 113-114, כתבי-יד שברשות המחבר.

47. נראה כי ב"מסגרת" שימשו בערבוביה הכינויים "גונן" ו"לבאי" לציון הזרוע של ההגנה העצמית (ראיון עם שלמה תביליו, 20.8.89). ב"שליחותה של ישראל" נעשה שימוש רק במונח "גונן", ככל הנראה מחמת רצינו המוצהר של עורך החיבור שלא להשתמש בכינויים שנמצאו אז עדיין בשימוש.

48. דברי חברים, עדות ש"י, עמ' 5-7; שם, עדות א"ב.

ביותר של עבודת המחתרת; על רקע משקעי המעמד המסורתי של היהודים, היה זה גם ההיבט המהפכני ביותר שלה, ועל רקע עליית המתח הלאומי בין מוסלמים ליהודים – גם ההיבט המגרה והמספק ביותר לידים של הצעירים היהודים העירוניים. מפקדי "המסגרת" לא חדלו איפוא לאמן את אנשיהם בנשק, וכאשר רק ניתן לתרץ את הדבר, לא החמיצו הזדמנויות לחמש את אנשי הצוותים ולשולחם למשימות של הגנה עצמית.⁴⁹

ההיבט המהפכני של הפעילות הכמו־צבאית – במונחים של בני המיעוט היהודי במרוקו – בא לידי ביטוי חזק ביותר בשעת השיא של עליית המתח בין המוסלמים ליהודים לאחר העצמאות, סמוך לסוף תקופת העליה החשאית.

בראשית ינואר 1961, ימים אחדים לפני טביעת "אגוז", כונסה ועידת קזבלנקה של מנהיגי העולם השלישי. הוועידה כונסה, כידוע, לצורך קביעת עמדה בעניין קונגו, אך ג'מאל עבד אל-נאצר, שהיה הדמות הדומיננטית בוועידה, הפך את דיוניה גם לזירת מאבק נגד ישראל ונגד מגעיה עם ארצות אפריקה. כדי להבטיח את שלומו של נשיא מצרים החליטו שלטונות הבטחון המרוקאים לערוך מעצרים בקרב יסודות יהודיים חשודים, וביניהם לפחות פעילה אחת של "המסגרת". במחקר הראשון על יהודי מרוקו בתקופה זו, אשר נעשה על-ידי איש "המסגרת" לשעבר, מדובר על מאות מעצרים, ועולה ממנו תמונה המרמזת על גילויים רבים של פחדים ושל עוינות אנטי־יהודית ששררו לפחות בקרב אנשי וזרועות הבטחון הפנימי המרוקאי.⁵⁰ על האווירה המתוחה, טעונת הנפץ, שהמרחק בינה לבין התפרצות אנטי־יהודית קצר, ניתן ללמוד גם מידיעה עיתונאית שהסתננה לארץ באותם ימים.⁵¹ לפי ידיעה זו בוטלה תוכניתו של נאצר לבקר בארמון המלך ברבאט, מחשש להתנקשות של יהודים בחייו. בעיתון מדובר על המון של מאה אלף איש, אשר הצטופפו ליד הארמון וחיוכו לבואו של נאצר, ועל האווירה ברבאט, משעברה השמועה על ביטול הביקור. לרווחת השלטונות ואנשי הקהילה היהודית המקומית, לא קרה דבר, אך הפחד מפני התפרצות ההמון בולט מאוד בידיעה זו, שמקורה אינו נמסר.

לענייננו חשוב לציין, כי חששות השלטונות המרוקאיים מפני פעילות יהודית מזיקה בתקופת כינוסה של ועידת קזבלנקה לא היו חסרי יסוד – וכי תוכנית בעניין זה אכן נרקמה בקרב חוג הפעילים המקומיים של "המסגרת". אחד מן הפעילים, ששירת באותה תקופה במחלקת ההנדסה והתחזוקה של עיריית קזבלנקה, הגה רעיון להטמין פצצה בחדר השינה של נשיא מצרים או למלכד את דוכן הנאומים בוועידה. מחשבתו לא נשארה בגדר רעיון ערטילאי, אלא עובדה

49. השווה מ' קנפו, "הספינה 'אגוז' תקופתה ונסיעתה האחרונה", יר"ע 1 (להלן: קנפו), עמ' 26.

50. קריץ, עמ' 22–24.

51. "יהודים ניסו לרצוח את נאצר" (תת־כותרת בידיעה העוסקת בעיקר בהשלכות אסון "אגוז"), מעריב, 13.1.61.

לתוכנית כתובה שהועברה לארץ, ונדחתה על-ידי "המוסד" מכל וכל.⁵² התוכנית לא יצאה אפוא משלב התכנון, ואולם עצם הגייתה על-ידי הפעיל המקומי, שמסתבר כי נתמך לפחות על-ידי אחד מחבריו,⁵³ מלמדת על החריגה הגדולה שחרגו פעילים אלה מדפוסי ההתנהגות המקובלים על צעירים יהודים במרוקו. ככל הידוע, לפנינו תכנון ראשון של רצח פוליטי של אישיות מוסלמית בידי יהודים מרוקאיים. מעשה זה, היה בו משום התרסה בוטה כנגד דפוס יחסי התלות והכניעות המסורתיים בין בני המיעוט היהודי למוסלמים. יתרה מזו, על רקע המתח הלאומי החדש שהתפתח בריכוזים עירוניים בין בני הרוב למיעוט, היה בו גם משום התרסה ממדרגה ראשונה כנגד הלאומיות הערבית, שהרי האישיות שנבחרה כמטרה היתה הדמות הלאומית הנערצת ביותר בעולם המוסלמי.

ברי, שהיו בתוכנית משום הרפתקנות רבה, וסכנה חמורה לגורל הציבור היהודי המרוקאי כולו. אין תימה ש"המוסד" דחה אותה. אך מסתבר שנסיון זה להגות תוכנית להתנקשות פוליטית ראוותנית לא היה אירוע בודד. ימים ספורים אחר-כך התחוללה פרשת "אגוז". טביעת האוניה חשפה את פעילותה של מחתרת העליה היהודית, והסעירה כמובן את ראשי זרועות הבטחון המרוקאיים. סדרת המעצרים שהתחילה ערב ועידת קזבלנקה נמשכה, והאווירה האנטי-יהודית המשיכה לתסוס. גילוי עשרים ושתים מגופות הטבועים, אשר נשאו עליהם סימנים מזהים, איפשר למשטרה לחקור את קרוביהם ולנסות להגיע דרכם לפעילי "המסגרת". על רקע האסון המדכדך והלחץ המשטרתי באו אחדים מפעילי "המסגרת" בהצעה חדשה למפקדה: לתפוס את אחד מקציני המשטרה המרוקאיים ולהוציאו להורג בתליה.⁵⁴ גם הצעה זו נדחתה על-ידי הגורמים הישראליים, ובראשם מפקד "המסגרת" במרוקו, אלכס גתמן.⁵⁵

באפוס שהתפתח בקרב אנשי "המסגרת", תופסת דמותו של גתמן מקום ראשון במעלה. גתמן, איש חוליית "הנוקמים" שפעלה לחיסול פושעים נאצים באירופה לאחר מלחמת העולם השנייה, וסא"ל לשעבר בחיל אוויר, מצטייר כמפקד הנערץ ביותר של "המסגרת" במרוקו.⁵⁶ עובדה זו טעונה עיון, משום שבתקופת פיקודו על הארגון טבעה "אגוז", ואסון זה לא היה אלא הראשון מבין שתי תקלות חמורות שלהן היתה אחראית "המסגרת" תחת פיקודו. סוד כוחו של גתמן היה טמון כנראה באישיותו הכריזמטית, שהשרתה ביטחון ותחושת כוח, וברגישותו הרבה כלפי פיקודיו. גתמן, שדחה את הצעות ההתנקשות למיניהן,

52. שגב, עמ' 162: קנפו, עמ' 27.

53. שם, שם.

54. שגב, עמ' 191.

55. שם, שם.

56. שם, עמ' 159 ואילך; דב גולדשטיין, "עלילות אלכס איש המוסד הישראלי במרוקו",

מצריב, 8.8.81.

חש בתסיסה בקרב פעילי המסגרת, ועל רקע זה נתן אז את ידו לפעולת ראויה אחרת, שאותה הגו גם כן אנשי הקאדר המקומי של "המסגרת": במקביל לרעיון להוציא להורג איש משטרה, באו הללו בהצעה להפיץ כרוז מחאה נגד השלטונות. גתמון נטה לתמוך במבצע הפצת הכרוז מלכתחילה, אך הוא לא השיג לכך אישור מידי מן הממונה עליו. הלה, מפקד "המסגרת" בכל צפון-אפריקה, שישב בפאריז, סירב לרתום את כוחה של "המסגרת" לפעולות הסוטות מיעדה העיקרי, ארגון העליה, וחשש שפעולה צדדית מעין זו תחשוף את פעילי הארגון. ברם, בינתיים חלה התפתחות המלמדת על עוצמת התסיסה הלאומית והרצון בפעולה מתריסה בקרב הנוער המקומי. פעילי תנועות הנוער הציוניות, שפעלו גם הן במחתרת, הציעו את עצמם כמפיצי הכרוז, כדי לא לערב בכך את מגויסי העליה וההגנה. גתמון דחה את הצעתם, אך במשא ומתן שלו עם הממונה עליו עמד בתוקף על דעתו, שיש לאשר לאנשי המחתרת לתכנן ולבצע את הפעולה המוצעת. בסופו של דבר קיבל לכך אישור, ובכך נפתח המבצע שזכה לכינוי "ברק".⁵⁷

מבצע "ברק" היה, מצד אחד, הרה-אסון ל"לביא", השלוחה הצבאית של "המסגרת". מצד שני הוא היה, אולי, נקודת השיא בתפקודה כארגון המחזק את הזיקה בין הציונות לתפוצה היהודית במרוקו. לא נוכל להיכנס כאן לפרטי המבצע, אך נציין, כי אכן התגשמה נבואתו של מפקד "המסגרת" הכללי, כי פעילי הארגון שיעסקו בהפצת הכרוז ייחשפו. היו תקלות חמורות במהלך המבצע, וכתוצאה מכך נעצרו כעשרים מאנשי הצוותים המקומיים של "המסגרת", וביניהם אחדים מפעיליה המרכזיים ביותר. כמו כן נעצרו רבים מחברי תנועות הנוער הציוניות שסייעו בהפצת הכרוז. מבחינה זו מוטט המבצע כמעט את המערך הארגוני שהבטיח עד אז, למרות אסון "אגוז", את רציפות העליה החשאית.⁵⁸

ברם את הערכת מבצע "ברק" אין לבסס רק על התקלות החמורות שליוו אותו. ראשית, הפעולה לא היתה בגדר כשלון מבצעי גמור. מטרתה המעשית – הפצת אלפי כרוזים ברבעים היהודיים של ערי מרוקו הראשיות – הושגה, ולו באופן חלקי.⁵⁹ באופן זה החלו לבלוט יתרונות המבצע מבחינה תעמולתית. "המסגרת" כיוונה את מועד הפצת הכרוז ליום השלושים לאסון "אגוז", ומיקדה

57. ראש "המסגרת" במרוקו (גתמון) אל ראש המטה בפאריז, 15.1.61, שליחותה של ישראל, עמ' 123–124; שגב, עמ' 191–192. יש לציין, כי שגב, שהיה בתקופת העליה החשאית שליח מעריב בצרפת, הכיר אישית רבות מן הנפשות הפועלות באותה תקופה, וערך עם גתמון ראיונות ארוכים, שלא נועדו בשעתו לפרסום, אך שימשוהו מאוחר יותר לכתבת ספרו. מבחינה זו מביא הספר מידע נדיר על תקופת פיקודו של גתמון, שהלך בינתיים לעולמו.

58. שם, עמ' 193–199.

59. קריץ, עמ' 26.

את תוכנו בגורל הטבועים ובמשמעותו לכלל היהדות המרוקאית. הוא נפתח באזכור המוות הטראגי, תוך הצגתו כאסון שהאומה כולה מבכה עליו. בכך דאגו מחברי הכרוז, בידועין או שלא בידועין, לטפח את זכר קורבנות העליה, תוך קשירתם, מצד אחד, למסורת האבל היהודית המקודשת, ומצד שני לרעיון אחדות האומה. מכאן עברו לנסיון אפולוגטי לשלול טענות – שכנראה נשמעו בציבור – כי יסוד האסון בהפקרת העולים בספינה רעועה. תחת זאת פירשו את גורל הטבועים כפועל יוצא של מאבק בין שאיפה מוצדקת לעליה לבין כוחות רשע, שזוהתם לא־פורשה. לאלו האחרונים, מן הסתם מתנגדי הציונות המושבעים בקרב כוחות הבטחון המרוקאיים, הבטיחו סוף מר, ולו בדרך מסתורית:

ישנם שונאי ישראל שגמרו אומר לרודפנו ולהשפילנו עד עפר. לאלה ייאמר כי מאז ימי עמלק והמו, עד היטלר ואייכמן – יד הגורל השיגה אותם תמיד.

אם הכרוז נפתח בהבחנה בין מחבריו־מפיציו לבין הקהל היהודי הרחב, הרי שבהדרגה ננטשה הפרדה זו לטובת הדגשת הזהות ואחדות הגורל בין שני הצדדים. "אין אנו בודדים" המשיך הכרוז, כאילו הד לדברי גולדה מאיר בכנסת. הוא הפנה את תשומת לב הציבור היהודי להזדהות היהודית הכללית עם האבל על הטבועים, ולתמיכה שמגישים ארגונים יהודיים ולא־יהודיים ליהדות מרוקו בשעה קשה זו. הכרוז הסתיים בקריאות עידוד ובהבטחה: "נגביר את המאבק לזכויותינו בכל הדרכים".⁶⁰

יהודי השכונות היהודיות בערים יכלו לראות במבצע הפצת הכרוז המחשה להבטחת "הציונים", כי יגבירו את המאבק למען זכויות היהודים בכל הדרכים. בכל הדרכים – משמע גם באופנים בלתי שגרתיים וחסרי תקדים במסורת היחסים המקובלים בין המיעוט היהודי לרוב המוסלמי. אין ספק, היתה זו התגרות קשה בשלטונות, לא רק בהקשר של היחסים בין מוסלמים ויהודים, אלא גם בהקשר של המסורת הפוליטית המקומית הכללית, שהיתה חסרת סובלנות כלפי פעולות שאינן בהיתר השלטונות. כאן קמה המחותרת היהודית והתריסה שאין היא חוששת לבצע פעולת תעמולה רחבת היקף ומתואמת בעריה השונות של מרוקו, ואף לאיים בעקיפין, שהיא תמשיך לפעול, וכי גורל אויביה בכוחות הבטחון המרוקאיים יהיה קודר! מי שעמד מאחורי פעולה שכזו נתפס בהכרח כבעל עוצמה, שאפשר לסמוך עליו. כך חיזק האופן שבו הופץ הכרוז את תוכנו, שהבטיח ליהודי מרוקו גיבוי, תמיכה והגנה. אין קושי לקבל את

60. הנוסח העברי של הכרוז מופיע ב"שליחותה של ישראל", עמ' 125; הודפס מחדש אצל שגב, עמ' 192; כרוז מקורי בצרפתית נמצא לאחרונה אצל אחד מפעילי "המסגרת", ופורסם ביו"ע 2-3, עמ' 21.

ההערכה, כי "הפצת הכרוזים עשתה רושם רב על יהודי מרוקו ומילאה אותם גאווה".⁶¹

למרבה העניין, תרמו גם התקלות במבצע "ברק" להתחזקות מעמדה של "המסגרת". במהלך המעצרים עונו כמה מאנשיה ואחד מהם, רפאל ועקנין, אף נפטר כתוצאה מכך.⁶² לטבועי "אגוז", קדושי המאבק למען הציונות והעלייה, נוסף תוך זמן קצר קדוש נוסף מאנשי "המסגרת", וכן נרקמו סיפורי גבורה נוספים סביב העצורים והמעונים האחרים, שנותרו בחיים. כדרכם של אפוסים מעין אלה, הם לא נשארו בחוג המצומצם של פעילי "המסגרת", אלא חדרו לתרבות הקולקטיבית של הציבור היהודי המרוקאי, הגם שחדירה זו טעונה עדיין מחקר.

פעילות "המסגרת" איפשרה, איפוא, ליהודי מרוקו לחזק את בטחונם העצמי בתקופה שבה איימה עליו עוצמת שכניהם המוסלמים. מבחינה זו, היא המחישה להם את יתרונות הלאומיות היהודית, ובמיוחד את חשיבות כוחה הצבאי של מדינת ישראל. לכך הצטרפו גם ההצלחות הצבאיות הישראליות, כגון מבצע "קדש" – וגם הן, כמודגם לעיל, מילאו תפקיד בתחרות הסמויה למחצה עם סביבתם הערבית. מי שמבקש להבין את יחסם של יהודי מרוקו לכיטוייה הכוחניים של הלאומיות היהודית, ולצה"ל בראש וראשונה, יוכל למצוא בנסיון קרוב וקונקרטי זה את אחד המפתחות החשובים לכך.

1.

בראשיתו של המאמר הודגש המתח הצפון בתופעת ההעפלה: הסתירה בין האתוס האידיאולוגי של כלל העליה הציונית לבין אוכלוסיות הפליטים הלא-אליטיסטיות שנזקקו בעיקר לעליה הבלתי-לגאלית; בין טבעה החשאי של ההעפלה – לבין הציפיה שהיא תעסוק בהצלה מאסיבית של המוני היהודים ששיוועו להצלה. דומה שמתח זה עולה היטב מתוך דיוננו. הן חולשתה של ההעפלה כארגון עליה, והן תרומתה לבניין הציונות על פי הניתוח לעיל, נובעים מאופיו החשאי של סוג מיוחד זה של עליה.

המעבר מעליה לגאלית לבלתי-לגאלית תרם – תרומה מוגבלת אומנם – להרגעת הוויכוח הציבורי בארץ סביב העליה המרוקאית. בו בזמן, אופיה החשאי של פעולת "המסגרת" שיווה לעלייה המרוקאית יוקרה בטחוננית, ותרם לשיפור תדמיתה כמי שנוטלת חלק בפעולת הקרבה המצטרפת למיתוסי הגבורה והמרטריות של הציונות. במקביל, בתוך התפוצה היהודית במרוקו, עודד האופי הבלתי-לגאלית של ארגון העליה טיפוח צוותים מקומיים של אנשי מחתרת, שהגיעו למידת מעורבות רעיונית ומעשית חסרת תקדים בתולדות ההתפתחות

61. שגב, עמ' 193.

62. שם, עמ' 195-197.

האוטונומית של הארגון הציוני במרוקו. במלים אחרות, העליה החשאית שינתה את דפוסי הארגון והפעילות של הציונים הצעירים המקומיים, באופן שחיוק ביותר את זיקת הקאדרים המקומיים לתנועה הלאומית ולישראל.

כרם עיקר תרומתה של העליה החשאית בתחום זה, של חיוק זיקת התפוצה היהודית במרוקו לחברה הלאומית המתהווה בקצה השני של הים התיכון, נעוץ במשמעות שהיתה לפעולת "המסגרת" אצל השכבות הבינוניות, ובעיקר הנמוכות, של החברה היהודית במרוקו העצמאית. קיומה של "המסגרת" מנע את חסימת האופציה של העליה לישראל בשלב שבו, לפחות מבחינה מוראלית, נדרשה רציפותה. יתרה מזו, כאשר מקץ שנים ספורות של שלטון מוסלמי עצמאי חש הציבור היהודי הרחב, כי מעמדו בחברה הלאומית המרוקאית מתערער מיום ליום, וכי המתח הדתי-מסורתי מצטרף למתח הלאומי החדש – סיפקו לו פעולות "המסגרת" בסיס להישען עליו. בשלב זה, לקראת סיום תקופת העליה החשאית, גבר מאוד הצורך בעידוד, בתמיכה וכמובן גם בהגירה.

עם זאת, בגבור הלחץ התבררו מגבלותיה של "המסגרת" שצמצמו את אפשרויותיה לענות על המטרה העיקרית שלשמה הופעלה – ארגון העליה. לא זו בלבד שהעליה החשאית לא יכלה להבטיח הגירה מאסיבית, אפילו הבטחת עלייתם של המעטים היתה כרוכה בתקלות. תחילה הומחשה עובדה זו בטביעת "אגוז", ואחר-כך התבררו קשיי "המסגרת" במבצע "ברק". אלא שבשלב זה, דומה שמשמעות הצלחתה או אי-הצלחתה של "המסגרת" טפלה בעליה נדחקה מפני המשמעויות האחרות של פעולתה: ניתן היה לתפוס את אסון "אגוז" לא ככשלונם של הציונים, אלא ככשלון החיים היהודיים במרוקו העצמאית, וכאירוע המשקף את נחישות רצונם של בני המיעוט היהודי, המגיע עד הקרבה עצמית, לצאת ממנה ולהצטרף לאומתם המתחדשת בארץ אבותיהם. בדומה לכך, אפשר היה להתעלם מן התקלות החמורות שבמבצע "ברק" ולהיצמד להיבטים של העזה ושל גבורה שהיו גלומים בו. לדידו של הציבור היהודי, הפגינה ישראל, שעמדה מאחורי המחתרת הציונית, כוח ועוצמה, וחיוקה את תדמיתה כגוף היהודי היחידי שיש ביכולתו להושיע יהודים נדכאים בתפוצות.

פרט חשוב, שלא עמדנו עליו מקוצר המצע, קשור בהשפעת ההיבט הכוחני של פעולת "המסגרת" על הבורגנות היהודית הגבוהה. עליה לארץ לא באה אצלה בחשבון, אבל גם היא התרשמה מן העוצמה הצבאית-בטחונית של ישראל, ונוצרו בתוכה איים של שיתוף פעולה עם "המסגרת". גם בתחום זה, יש לציין, מילאה תפקיד חשוב אישיותו המרשימה של מפקד הארגון בסוף תקופת העליה החשאית, סא"ל אלכס גתמון.⁶³

63. על גתמון וקשריו עם הבורגנות היהודית הגבוהה בקזבלנא ראה שם, עמ' 236 ואילך; השווה י' צור, "המעעים לסיום העליה החשאית ממרוקו: נקודת מפנה ביחסי ישראל-ערב?", הרצאה במסגרת יום עיון על ההעפלה בארצות האסלאם, אוניברסיטת תל-אביב, 5.4.89.

כוחה ועוצמתה של המדינה היהודית החדשה, שקיבלו המחשה מידית וקרובה בפעילות "המסגרת" במרוקו – קירבו ביותר את יהודי מרוקו, על כל מגזריהם, אל הציונות. מבין שלוש התרומות העיקריות של העליה החשאית במרוקו להתקרבותם של יהודי מרוקו אל התנועה הציונית – בניית קאדרים מקומיים שהשתלבו בארגון ההעפלה; הרגעת הוויכוח הציבורי בישראל סביב העליה ממרוקו; וסיפוק מקור גאוה והזדהות לאוכלוסייה הנתונה במצוקה מוראלית ופיסית – דומה כי התרומה האחרונה היא המשמעותית ביותר. הלאומיות, מנקודת מבט סוציולוגית, אמורה לספק תחליפי ליכוד ובטחון למסגרות מסורתיות שנחלשו או נעלמו. מדינת ישראל ושלוחת "המוסד" במרוקו יכלו לתת מענה למצוקת הליכוד והבטחון, אשר איימה לדכא ולפורר את יהדות מרוקו בתהליך הדה-קולוניזציה. העליה החשאית, דווקא בשל היבטה הלא-לגאלי, החשאי והבטחוני, מילאה תפקיד זה ביעילות ראויה לציון.

עם זאת, כפי שראינו, ככל שגדל הצורך בעליה מאסיבית היה ארגון ההעפלה פחות מוכשר לטפל בארגון העליה. על רקע כשלונות "המסגרת" באותה תקופה הבינו זאת היטב גתמון ומפקדיו בצרפת ובישראל, ובראשם איסר הראל, הממונה על שירותי הבטחון. הם ניגשו איפוא להאיץ תהליכים שנמשכו זה שנים, ושעתידים היו לפתוח מחדש את שערי העליה הלגאלית ממרוקו לישראל, אומנם במסווה ותחת מעטה נמשך של חשאיות. על כל פנים, לא היה מדובר עוד בעליה בלתי-לגאלית אמיתית.